

Zasady pisowni literackiego dialektu kurpiowskiego

Jerzy Rubach

University of Iowa / Uniwersytet Warszawski

Związek Kurpiów

Ostrołęka 2009 rok

Copyright © Jerzy Rubach

*Niniejszą pracę, owoc dużego trudu, dedykuję Kurpiom,
przyjaciołom moim, wyrażając nadzieję, iż odnajdą w niej
piękno mowy Ojców swoich i zechcą to piękno uszanować,
docenić i pielęgnować.*

prof.zw.dr hab. Jerzy Rubach

Wstęp

Gwarą kurpiowską zainteresowałem się kilka lat temu i był to w zasadzie przypadek. Zgłosiła się do mnie Hanna Karlikowska, wykładowca w Kolegium Języka Angielskiego w Ostrołęce, z prośbą, abym ją przyjął na studia doktoranckie w Instytucie Anglistyki Uniwersytetu Warszawskiego i został promotorem jej pracy doktorskiej. Tak też się stało. Z inicjatywy tejże mojej doktorantki zacząłem jeździć do Kolegium Języka Angielskiego w Ostrołęce z wykładami gościnnymi. Skoro już i tak bywałem na Kurpiach, postanowiłem przyjrzeć się mówionej tam gwarze, o której wiedziałem bardzo mało, gdyż jej opis w literaturze językoznawczej jest nader skromny. Przez studenta Hanny Karlikowskiej trafiłem do Jerzego Osowieckiego w Olszynie i tam zrobiłem pierwsze nagrania. Jerzy Osowiecki skierował mnie do Stanisława Sieruty, który z kolei skontaktował mnie z Tadeuszem Grecem.

To właśnie Tadeusz Grec i Stanisław Sieruta otworzyli mi oczy na piękno gwary kurpiowskiej. Analizując nagrania ich mowy dostrzegłem, iż pod wieloma względami kurpiowski przypomina literacką polszczyznę XVII wieku. Na przykład w swym systemie samogłoskowym polszczyzna ta rozróżniała dwa rodzaje *e*, dwa rodzaje *o* oraz dwa rodzaje *a*, tak więc wyrazy *rzeka* i *rzecz*, *lód* i *lot* oraz *gad* i *brat* były wymawiane z samogłoskami, które różniły się od siebie, a dodatkowo wyraz *lód* nie brzmiał tak samo jak wyraz *lud*. Z biegiem czasu różnice te zanikły w literackiej polszczyźnie, natomiast w kurpiowskim istnieją one do dzisiaj, co opisuję w części II niniejszego opracowania. Przetrawanie tych różnic w kurpiowszczyźnie jest rzeczą fascynującą. Przed oczyma stanęli mi bohaterowie mojej ulubionej lektury – *Trylogii* Henryka Sienkiewicza. To nie tylko Kmicic, Skrzetuski, Wołodyjowski i Zagłoba ale także królowie polscy, Jan Kazimierz i Jan III Sobieski, mówili – pod względem użycia samogłosek – tak jak dzisiaj mówią Kurpie.

Oprócz zbieżności z siedemnastowiecznym polskim językiem literackim wielce interesujące z naukowego punktu widzenia są procesy fonetyczne swoiste dla gwary

kurpiowskiej i przez nią wykształcone. Za przykład posłużyć tu mogą tzw. miękkie spółgłoski wargowe w wyrazach takich jak *piasek*, *biały*, *miasto*, *wiadro* i *figurka*, których wymowę omawiam w niniejszym opracowaniu. Stanowią one oryginalny i całkowicie nowy tzw. typ realizacyjny, nieznanymi z innych języków europejskich. W sposób w pełni logiczny wpisuje się on w system procesów fonetycznych dotyczących spółgłosek wargowych. Gwara kurpiowska jest więc bardzo wartościowym materiałem językowym z punktu widzenia językoznawczych badań naukowych.

Podczas prowadzenia badań spotykałem się z próbami zapisu gwary kurpiowskiej czynionymi przez autorów wierszy i opowiadań. Jako pierwszy wpadł mi w ręce tekst Kamila Rydla, w owym czasie ucznia gimnazjum w Czarni. Okazało się, że tekstów takich jest znacznie więcej. Wkrótce poznałem wiersze Leszka Czyża i Marianny Staśkiewicz. Dotarłem też do maszynopisów sporządzonych przez Henryka Dąbrowskiego i Stefanię Prusaczyk. Odkryłem, iż istnieje słownik kurpiowski Stanisława Ceberka a pieśni kurpiowskie zostały spisane przez Księdza Władysława Skierkowskiego. Ich trzy tomy opublikował Związek Kurpiów.

Analiza tych tekstów dowiodła dwóch rzeczy. Po pierwsze, zapis kurpiowskiego za pomocą ortografii polskiej nie jest możliwy. Tezę tę potwierdził Tadeusz Grec, który z zasady odmawiał tłumaczenia jakichkolwiek tekstów na zapis kurpiowski, stąd wiersze swoje napisał standardową polszczyzną. Po drugie, wynikało jasno z tekstów pisanych, iż system fonetyczny kurpiowszczyzny jest znacznie bogatszy od systemu literackiej polszczyzny i dlatego nie da się go wiernie zapisać za pomocą standardowej ortografii polskiej. Często zdarzało się, że samogłoska w tym samym wyrazie użytym kilkakrotnie przez tego samego autora była zapisywana w różny sposób. Na przykład czasami pisano *chleb* przez *e* a czasami przez *i*. Ten brak konsekwencji dowodził faktu, iż nie było to ani *e* ani *i* a raczej była to samogłoska pośrednia pomiędzy *e* a *i*. Stało się oczywiste, iż konieczne jest opracowanie

systemu ortograficznego dostosowanego do potrzeb kurpiowszczyzny. Wynikiem tych starań jest właśnie niniejsza książka.

Różnice pomiędzy ortografią polską a kurpiowską są bardzo duże. Przejawiają się one w dwojaki sposób. Po pierwsze, choć litery są te same, to ich występowanie w poszczególnych wyrazach jest inne. Na przykład, zgodnie z ustanowionym przeze mnie systemem, wyraz *gibki* pisze się po kurpiowsku *gybky* – choć *y* jest literą standardowej polszczyzny, to jej występowanie w tym wyrazie jest innowacją kurpiowską. Po drugie, są też litery, których nie zna literacki język polski. Na przykład specyficzne dla kurpiowskiego *a* w wyrazie *gad* zapisuje się jako *ǎ*, a więc piszemy *gǎd*.

Wszystkie te zmiany – inne występowanie znanych liter oraz wprowadzenie nowych liter – nie zostały zaproponowane przeze mnie w sposób przypadkowy. Zostały one poprzedzone dogłębными badaniami naukowymi wymowy kurpiowskiej i wynikają z opracowanego przeze mnie systemu fonologicznego kurpiowszczyzny. Na przykład użycie litery *y* w wyrazie *gybky* odzwierciedla fakt, iż *g* i *k* są wymawiane po kurpiowsku twardo, a nie miękko tak jak w literackiej polszczyźnie. W konkluzji zaznaczyć warto, iż kurpiowski jest jedyną gwara, czy, jak dowodzę poniżej, jedynym dialektem polskim, który ma swoją własną ortografię.

Książkę niniejszą przedstawiam czytelnikowi z nadzieją, iż da mu ona narzędzie do uwieczniania w formie pisanej kultury Kurpiów a w szczególności ich mowy. Czy proces ten nastąpi? Tego nie wiem. Wiem natomiast, że Tadeusz Grec oraz Leszek Czyż, którzy już poznali przedstawiony w tej książce system pisowni, dziś piszą po kurpiowsku. Coś się zmieniło.

Podziękowanie

Niniejsza praca jest wynikiem badań nad dialektem kurpiowskim, które prowadzę od ośmiu lat. Podczas tych badań zgromadziłem nagrania i uzyskałem pomoc językową od następujących osób (w porządku alfabetycznym):

Celina Bałdyga, Stanisława Bandzul, Zofia Bieńkowska, Stanisław Ceberek, Apolonia Cis, Kazimierz Cudnik, Leszek Czyż, Henryk Dąbrowski, Józef Dąbrowski, Michalina Dębowska, Antoni Dymerski, Władysława Dymerska, Józef Dziczek, Irena Górską, Stefania Górską, Zofia Górską, Zofia Grądzka, Tadeusz Grec, Helena Gwiazda, Władysław Gwiazda, Stanisława Hajduk, Czesława Kaczyńska, Alina Kulesza, Henryk Kulesza, Celina Kopeć, Danuta Kostewicz, Krystyna Koziątek, Kazimierz Kozikowski, Stanisław Kuczewski, Witold Kuczyński, Irena Lis, Maria Luto, Grażyna Magdzińska, Hanna Małż, Józef Młynarczyk, Czesław Młynarski, Jadwiga Mocarska, Krystyna Mróz, Stanisław Mróz, Leopolda Murawska, Marianna Olszewska, Wiesława Olszewska, Jerzy Osowiecki, Teresa Pardo, Stanisław Pijanowski, Marianna Piórkowska, Stanisław Ploski, Stanisława Popielas, Stefania Prusaczyk, Stanisława Puchalska, Wanda Puchalska, Janina Pyśk, Maria Ruszczyk, Kamil Rydel, Eugenia Sielawa, Stanisław Sieruta, Franciszek Siok, Maria Siok, Marianna Siwik, Zofia Stachelek, Marianna Staśkiewicz, Lucyna Ścibek, Dorota Świder, Zofia Trzcńska-Parzych, Zofia Warych, Rozalia Witkowska, Janina Zachłowska, Celina Zera i Weronika Zyśk.

Szczególnie chciałbym wyróżnić Tadeusza Greca i Stanisława Sierutę, którzy w nagraniach i konsultacjach pełnili rolę głównych informatorów językowych. Tadeusz Grec poświęcił mi

ogromną ilość czasu i to od niego najwięcej się nauczyłem. Również Stanisław Sieruta nie szczędził sił służąc swoją wiedzą i umiejętnościami.

Zbieranie materiału językowego poprzez wywiady i nagrania nie byłoby możliwe bez pomocy organizacyjnej ze strony wielu osób. Szczególnie chciałbym tu podziękować Danucie Kostewicz i Krystynie Mroczkowskiej, które przyjmowały mnie w swym nadzwyczaj gościnnym domu w Charcibałdzie i kierowały mnie do wielu bardzo ciekawych informatorów językowych. Wdzięczność za pomoc organizacyjną wyrażam również następującym osobom (w porządku alfabetycznym): Jadwidze Białobrzskiej, Zenonowi Białobrzskiemu, Leszkowi Czyżowi, Robertowi Domuradowi, Irenie Górskiej, Hannie Karlikowskiej, Henrykowi Kuleszy, Dariuszowi Łukaszewskiemu, Stanisławowi Pajce, Stefanii Prusaczyk i Janowi Prusaczykowi.

W przygotowaniu niniejszego opracowania do druku pomocne były recenzje przedstawione przez Tadeusza Greca, Leszka Czyża, Mirosława Grzyba i Andrzeja Olszewskiego. Osobom tym wyrażam podziękowanie.

Objaśnienia symboli, skrótów i terminologii

adaptacja wyrazu – przystosowanie wyrazu do norm i zasad obowiązujących w danym języku czy dialekcie.

' apostrof – oznacza, że spółgłoska jest miękka.

dekompozycja – rozbicie jednej głoski na dwie.

głoska – dźwięk językowy. Głoski dzielą się na samogłoski i spółgłoski. W języku ogólnopolskim jest 6 samogłosek ustnych oraz 2 nosowe: *i, y, u, e, o, a, ɛ, ɔ*.

fonetyka – nauka o głoskach.

fonologia – nauka o systemach dźwiękowych i ich funkcjonowaniu w języku.

fonetyczne *i* – litera *i*, która jest wymawiana jako *i*.

generalizacja językowa – reguła lub zasada obowiązująca w danym języku czy dialekcie.

kodyfikacja – ustanowienie norm poprawnościowych dla danego języka lub dialektu.

leksyka – zbiór wyrazów występujących w danym języku czy dialekcie.

l.p. – liczba pojedyncza.

l.m – liczba mnoga.

mazurzenie – proces fonetyczny, który wyeliminował spółgłoski zapisywane literami *sz, ż, cz, dż* zastępując je spółgłoskami zapisywanymi literami *s, z* (rzadziej *ś, ź*), *c, dz*.

morfologia – nauka o budowie wyrazu.

nieme *i* – litera *i*, która nie jest wymawiana, czyli istnieje tylko w pisowni.

składnia – nauka o budowie zdania.

spółgłoski bezdźwięczne – spółgłoski zapisywane literami *p, t, k, c, cz, ć, f, s, sz, ś, ch, h*.

spółgłoski dźwięczne – między innymi, spółgłoski zapisywane literami *b, d, g, dz, dż, dź, w, z, ź, rz, ź*.

spółgłoski frykatywne (zwane też spółgłoskami trącymi) – spółgłoski zapisywane literami

s, z, sz, rz, ś, ź, ch, h w, f.

spółgłoski miękkie – spółgłoski zapisywane jako *ś, ź, ć, dź, ń* lub jako *si, zi, ci, dzi, ni*.

Spółgłoskami miękkimi są też *p', b', m', f', w'*, które zapisuje się jako *pi, bi, mi, fi, wi*.

spółgłoski nosowe – spółgłoski zapisywane literami *m, n, ń*.

spółgłoski wargowe – spółgłoski zapisywane literami *p, b, m, f, w*.

spółgłoski zwarte – spółgłoski zapisywane literami *p, b, t, d, k, g*.

spółgłoski zwarto-szczelinowe – spółgłoski zapisywane literami *c, dz, cz, dź, ć, dź*.

sybilanty – spółgłoski zapisywane literami *s, z, c, dz, sz, ź (rz), cz, dź, ś, ź, ć, dź*.

symbole:

ĩ litera oznaczająca samogłoskę wymawianą z niższym położeniem języka niż przy samogłosce *i* (zobacz §4 w części II).

é litera oznaczająca samogłoskę pośrednią pomiędzy samogłoską *e* a samogłoską *i* (zobacz § 10 w części II).

ë litera oznaczająca samogłoskę pośrednią pomiędzy samogłoską *y* a samogłoską *a* (zobacz § 11 w części II).

ó litera oznaczająca samogłoskę pośrednią pomiędzy samogłoską *o* a samogłoską *u* (zobacz § 9 w części II).

å litera oznaczająca tylnojęzykowe *a* (zobacz § 7 w części II).

transkrypcja – specjalistyczny, szczegółowy zapis wymowy danego wyrazu przy użyciu międzynarodowych symboli fonetycznych.

Spis treści

Część I	Literacki dialekt kurpiowski	12
Część II	Zasady pisowni literackiego dialektu kurpiowskiego	23
§ 1	Uwagi wstępne	23
§ 2	Litera <i>u</i>	30
§ 3	Litera <i>e</i>	31
§ 4	Litera <i>ĩ</i>	31
§ 5	Litera <i>y</i>	33
§ 6	Litera <i>a</i>	34
§ 7	Litera <i>ą</i>	35
§ 8	Litera <i>o</i>	37
§ 9	Litera <i>ó</i>	37
§ 10	Litera <i>é</i>	40
§ 11	Litera <i>ě</i>	41
§ 12	Litery <i>ę</i> i <i>ą</i>	42
§ 13	Porównanie systemów samogłoskowych	49
§ 14	Pisownia spółgłosek miękkich	50
§ 15	Dekompozycja miękkich spółgłosek wargowych	55
§ 16	Twarde <i>k</i> i <i>g</i>	58
§ 17	Mazurzenie	61
§ 18	Pisownia <i>j</i> oraz <i>ł</i>	68
§ 19	Protetyczne <i>j</i> oraz <i>ł</i>	73
§ 20	Ubezdźwięcznianie w czasie przeszłym	76
§ 21	Uwagi końcowe	79
Część III	Przykłady tekstów	81
	<i>Ojczyzna</i>	81
	Adam Mickiewicz <i>Pan Tadeusz</i> , fragment Inwokacji	83
	Fragment tekstu o Księdzu Władysławie Skierkowskim	85
	Wiersz Tadeusza Greca „Pójdę na pole”	89
	Wiersz Tadeusza Greca „Tutaj pozostanę”	92

Część IV Lista reguł literackiego dialektu kurpiowskiego	95
Bibliografia	99

Część I: Literacki dialekt kurpiowski

Język jest jednym z najważniejszych wskaźników tożsamości narodowej. I tak cechą wspólną Polaków jako narodu jest m.in. fakt, iż używają oni języka polskiego jako swojego języka rodzimego i pod tym względem różnią się od innych narodów.

W każdym języku występują dialekty, czyli jego specyficzne odmiany. Najbardziej typowym kryterium zróżnicowania dialektalnego języka jest kryterium regionalne, co oznacza, że w różnych regionach kraju używa się różnych dialektów. Region kurpiowski jest tutaj doskonałym przykładem.

Kurpiowie jako grupa społeczna ukształtowali na przestrzeni wieków typową dla siebie odmianę języka polskiego – dialekt kurpiowski. Różni się on od literackiego języka polskiego, czyli tzw. języka ogólnopolskiego, pod wieloma względami. Różnice dotyczą budowy zdania (czyli składni), stosowania różnych końcówek (czyli morfologii), zasobu słownictwa (czyli leksyki) oraz wymowy (czyli fonetyki). Dla zilustrowania tych różnic, przyjrzyjmy się prostemu zdaniu.

Po kurpiowsku mówi się *Żitąjta do nas* (znaczenie liter *ĩ* oraz *ã* objaśniam w części II; zobacz § 4 i § 7). Zdanie to różni się od ogólnopolskiego *Witajcie u nas* pod trzema względami: składniowym, morfologicznym i fonetycznym. Z punktu widzenia składni, czyli budowy zdania, kurpiowski używa przyimka *do* w miejsce ogólnopolskiego *u*: ***do nas – u nas***. Jest też różnica morfologiczna – kurpiowski używa staropolskiej końcówki *-ta* w miejsce ogólnopolskiego *-cie*: ***žitąjta – witajcie***. Końcówka *-ta* zanikła w języku ogólnopolskim, ale pozostała m.in. w dialekcie kurpiowskim.

Największe różnice występują jednak w wymowie. Po pierwsze, w kurpiowskim występują głoski, czyli dźwięki, które nie istnieją w języku ogólnopolskim. Po drugie, zdarza się, że choć głoska w kurpiowskim i w ogólnopolskim jest taka sama, to miejsca jej występowania są inne. Rozpatrzmy każdą z tych kwestii z osobna.

Jak wyjaśniam w części II, litera *ĩ* oznacza głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *i* a kurpiowskim *y*. Natomiast litera *ã* jest zapisem głoski nie znanej w ogólnopolskim – jest to tylnojęzykowe *a*. Najciekawiej przedstawia się porównanie liter i głosek na początku wyrazów *žitãjta* i *witajcie*. W języku ogólnopolskim litera *w* znajdująca się przed *i* odpowiada głosce, którą określa się jako miękkie *w'* (apostrof oznacza miękkość). Głoska ta należy do grupy spółgłosek wargowych, gdyż wymawiana jest poprzez zbliżenie dolnej wargi do górnych zębów (dokładniej rzecz ujmując, jest to więc spółgłoska wargowo-zębowa).

W swym rozwoju historycznym dialekt kurpiowski przekształcił miękkie spółgłoski wargowe w zbitki składające się ze spółgłoski wargowej oraz niezależnie występującej spółgłoski miękkiej *ś* lub *ź*. Widać to doskonale na przykładzie miękkich spółgłosek zwartych *p'* i *b'*, jak w wyrazach *pić* i *bić*. Ogólnopolskie miękkie *p'* przekształciło się w *pś* a miękkie *b'* w *bź*, a więc wyrazy *pić* i *bić* wymawia się po kurpiowsku *pśić* i *bźić*. Z ogólnojęzykoznawczego punktu widzenia przekształcenia *p' → pś* oraz *b' → bź* są całkowicie logiczne i bardzo interesujące oraz oryginalne, gdyż nie są zaświadczone w żadnym znanym językoznawcom języku czy dialekcie. Logikę tych przekształceń można wyłożyć w następujący sposób.

Ogólnopolskie miękkie *p'* wymawiane jest za pomocą dwóch gestów artykulacyjnych.¹ Z jednej strony następuje zwarcie warg (gest pierwszy), z drugiej – część przednia grzbietu języka podniesiona jest w kierunku podniebienia twardego (gest drugi). To właśnie podniesienie języka nadaje miękkość głosce *p'*. Kurpiowski dokonał dekompozycji, czyli rozdzielenia, tych dwóch gestów nie tracąc przy tym właściwych dla miękkiego *p'* wartości artykulacyjnych. Wartość artykulacyjna określana jako wargowość jest zachowana w kurpiowskim poprzez *p*, co jest w pełni logiczne. Natomiast wartość artykulacyjna określana

¹ Termin językoznawczy 'artykulacja' oznacza układ organów mowy, takich jak wargi czy język, podczas wytwarzania dźwięków językowych. Na przykład podczas wymowy dźwięku *p* wargi są zwarte powodując chwilowe wstrzymanie przepływu powietrza wydobywającego się z płuc. Artykulacja głoski *p* jest więc opisywana jako zwarta i wargowa.

jako miękkość jest zachowana poprzez *ś*, co również jest w pełni logiczne. Bierze się to z faktu, iż *ś* z natury swojej jest głoską miękką, gdyż wymawia się je poprzez uniesienie ku podniebieniu przedniej części grzbietu języka. W ten sposób relacje pomiędzy ogólnopolskim miękkim *p'* a kurpiowskim *pś* są w pełni zachowane – ogólnopolski ma miękkie *p'* w *pić* (gest wargowości i gest miękkości realizowane są tu w ramach jednej głoski), natomiast kurpiowski ma *pś* w *pśić* (gest wargowości realizowany jest przez *p* a gest miękkości – przez *ś*). Mówimy, że w kurpiowskim zaszła dekompozycja, czyli jedna głoska została rozbita na dwie. Tego typu zjawisko jest w pełni naturalne i występuje w wielu językach świata (Rubach 2008).

Dekompozycja ogólnopolskiego miękkiego *b'* w zbitkę *bź*, jak w wyrazie *bić* → *bźić*, rządzi się dokładnie tą samą logiką co dekompozycja *p'* w zbitkę *pś* w wyrazie *pić* → *pśić*. Jedyna różnica polega na tym, że *b'* jest głoską dźwięczną podczas gdy *p'* jest głoską bezdźwięczną. Identyczne relacje istnieją pomiędzy *ź* a *ś*. Naturalne jest zatem, iż dźwięczne *b'* wykształciło dźwięczne *ź* jako produkt dekompozycji, czyli rozłożenia jednej głoski na dwie. Widzimy tutaj jasną zasadę – głoski dźwięczne rozkładają się na zbitki dźwięczne (*b'* → *bź*) a głoski bezdźwięczne – na zbitki bezdźwięczne (*p'* → *pś*). Innymi słowy, wartości fonetyczne [dźwięczność] i [bezdźwięczność] zostają zachowane w procesie dekompozycji.

Powróćmy teraz do wyrazu *žitąjta*, od którego rozpoczęliśmy powyższy wywód. Trzeba zapytać, skąd się wzięła głoska *ź*, której odpowiednikiem w ogólnopolskim jest miękkie *w'* w wyrazie *witajcie*. Na pierwszy rzut oka, zastąpienie w kurpiowskim miękkiego *w'* przez *ź* jest zmianą zaskakującą, gdyż logiczny wywód prowadziłby do innego wyniku, a mianowicie *wź*.

Rozumowanie przebiega w następujący sposób. Skoro miękkie *p'* zmieniło się w *pś* a miękkie *b'* w *bź*, oczekiwać można byłoby, że miękkie *w'* przejdzie w *wź*, gdyż zbitka *wź* zachowuje doskonale elementy źródłowe *w'*. Chodzi tu o to, że *w* w zbitce *wź* zachowuje

element wargowy źródłowego *w'* a *ź* zachowuje element miękkości. Mamy więc w pełni symetryczny obraz zmian dekompozycyjnych:

- (1) $p' \rightarrow pś$
 $b' \rightarrow bź$
 $w' \rightarrow wź$

Wydawać by się mogło, iż rozumowanie powyższe dotyczące przejścia miękkiego *w'* w zbitkę *wź* jest niesłuszne, gdyż z przeprowadzonych przeze mnie badań terenowych wynika, iż nigdzie na Kurpiach wyrazy takie jak *witajcie*, *wilk* i *widły* nie są wymawiane **wźitâjta*, **wźilk* i **wźidły*² pomimo że w ogólnopolskim występuje tu miękkie *w'*. Jediną istniejącą wymową jest wymowa z samym *ź*, a więc *žitâjta*, *żilk* i *žitły*. Z faktu tego wynikałby wniosek, iż ogólnopolskie miękkie *w'* zmieniło się bezpośrednio w *ź* z pominięciem etapu przejściowego, którym byłaby zbitka *wź*.

Powyższemu rozumowaniu zaprzecza jednak nagranie magnetofonowe udostępnione mi przez Stanisława Sierutę. Jest to nagranie opowiadań jego ojca, Stefana Sieruty, urodzonego w roku 1906. Ponieważ człowiek uczy się swego języka w okresie dzieciństwa, przyjąć można, że język Stefana Sieruty odzwierciedla stan gwary kurpiowskiej sprzed mniej więcej stu lat. Istotnym dla rozważanego tematu jest fakt, iż w opowiadaniach Stefana Sieruty kilka razy występuje zbitka *wź* w miejscu, gdzie język ogólnopolski ma miękkie *w'*. Występowanie tej zbitki stwierdziłem m.in. w wyrazach *niewinnie* i *nienawiść*, które były wymówione jako *ńewźińńe* i *ńenawźiść*.³

Występowanie *wź*, choć niesystematyczne, czyni prawdopodobną następującą rekonstrukcję zmian fonetycznych. Na etapie pierwszym, obejmującym zapewne wiek XIX,

² Gwiazdka oznacza, iż dana forma nie istnieje lub jest niepoprawna.

³ Przedstawiam tu wymowę w sposób przybliżony za pomocą zapisu ortograficznego, którego szczegóły wyjaśniam w części II niniejszej pracy (zobacz § 4 oraz § 14).

miękkie *w'* zmieniło się w zbitkę *wź*, potwierdzając przedstawioną w punkcie (1) hipotezę o symetrii w zmianach dotyczących miękkich spółgłosek wargowych. Jak już wspomniałem, hipoteza ta oparta jest na następującym rozumowaniu – skoro miękkie *p'* *b'* zmieniły się w *pś*, *bź*, to miękkie *w'* powinno zmienić się w *wź*. Na etapie drugim zaczęła zachodzić dalsza zmiana, a mianowicie *wź* zaczęło się upraszczać do *ź* poprzez eliminowanie elementu wargowego, czyli *w*. Zmiany te nie objęły od razu całego słownictwa, a więc niektóre wyrazy były wymawiane jeszcze ze zbitką *wź* a inne, już w nowy sposób, tylko z *ź*. Język Stefana Sieruty odzwierciedla właśnie ten etap rozwoju historycznego. Etap trzeci to stan, który mamy obecnie. Proces historyczny $w' \rightarrow wź \rightarrow ź$ już się zakończył i jedyną formą wymowy wyrazów takich jak *wilk* i *widły* jest forma z głoską *ź*, a więc *źilk* i *źidły*.

Chociaż nie ma na to bezpośrednich dowodów, domniemywać można, że zmiany historyczne dotyczące miękkiego *f'* przebiegały w taki sam sposób jak w przypadku miękkiego *w'*. Oznacza to, że na przykład wyraz *figurka* najpierw był wymawiany jako *fśigurka* a dopiero potem pojawiła się dzisiaj występująca wymowa *śigurka*. Hipotezę tę można rozciągnąć na miękkie *m'* występujące w ogólnopolskim zawsze przed *i*, na przykład w wyrazie *miły*. Wyraz ten wymawiany jest na Kurpiach przez *ń*, czyli jako *ńiły*. Etapem pośrednim było *mń*, które powszechnie występuje w gwarach mazowieckich otaczających Kurpie (wymowa – *mńiły*). Specyfika dialektu kurpiowskiego polega na tym, że wykształcił on właściwą tylko dla siebie regułę dotyczącą rozwoju miękkich spółgłosek wargowych, którą przedstawiam w punkcie (2).

(2) Kurpiowska dekompozycja i uproszczenie zbitek spółgłoskowych

<i>forma źródłowa</i>	<i>forma pośrednia</i>	<i>forma obecna</i>
p'	–	pś
b'	–	bź
w'	wź	ź
f'	fś	ś
m'	mń	ń

Powracając do zdania *Żitąjta do nas*, od którego zaczęliśmy powyższe rozważania, należy stwierdzić, że wystąpienie kurpiowskiego *ź* w *žitąjta* w miejscu ogólnopolskiego miękkiego *w'* w *witajcie* nie jest przypadkowe. Polszczyzna kurpiowska systematycznie różni się od polszczyzny ogólnopolskiej, gdyż zawiera regułę przedstawioną w punkcie (2). Występowanie systematycznych różnic dających się opisać za pomocą reguły jest naukowym dowodem na istnienie dialektu, i choćby z tego powodu określenie „dialekt kurpiowski” jest określeniem w pełni uprawnionym.

Skoro istnieje dialekt kurpiowski, to oczekiwać można, iż będą występować różnice pomiędzy polszczyzną kurpiowską a polszczyzną ogólnopolską nie tylko w warstwie fonetycznej ale też w innych warstwach języka. I właśnie dokładnie tak się dzieje.

Wspomniałem już poprzednio o różnicy składniowej w użyciu przyimka *do* – po kurpiowsku mówimy *žitąjta do nas* a w polszczyźnie ogólnopolskiej *witajcie u nas*. Różnice widać też w warstwie morfologicznej języka, na przykład w użyciu końcówek. Kurpiowski używa końcówki *–ta* a język ogólnopolski końcówki *–cie*, a więc *žitąjta* – *witajcie*. Warto odnotować dwie ciekawostki. Po pierwsze, końcówka *–ta* jest staropolską końcówką tzw. liczby podwójnej. Język ogólnopolski tę końcówkę zatracił a kurpiowski ją zachował, choć w nowej funkcji, gdyż odnosi się ona do liczby mnogiej a nie tylko do liczby podwójnej.⁴ Po

⁴ Liczba podwójna istniała w języku prasłowiańskim i odnosiła się do dwóch osób. Była różna od liczby mnogiej. Inny słowy, jeśli mówiliśmy o dwóch osobach, to należało użyć liczby podwójnej, która miała

drugie, kurpiowski ma też końcówkę *-cie* (pisaną *-će*), ale używana jest ona w innym znaczeniu niż w języku ogólnopolskim, a mianowicie jest to końcówka oznaczająca formę grzecznościową. Na przykład do babci, dziadka, matki czy ojca – jako osób pojedynczych – zwraca się używając formy z końcówką *-će*, a więc *chodźće* a nie *chodźta*. Tak więc po kurpiowsku można powiedzieć *chodźta* i *chodźće*, z tym że każda z tych form używana jest w innych okolicznościach. Występowanie dwóch końcówek, a mianowicie *-ta* i *-će* oznacza, iż pod tym względem system morfologiczny dialektu kurpiowskiego jest bogatszy od systemu morfologicznego języka ogólnopolskiego. Oznacza to również, że system kurpiowski jest bardziej skomplikowany niż system ogólnopolski.

Oprócz różnic fonetycznych, składniowych i morfologicznych typowe dla dialektów są różnice leksykalne, czyli różnice w słownictwie. Nie trudno jest tu znaleźć dowody na odrębność kurpiowszczyzny. Na przykład po kurpiowsku mówi się *zabãćć* i *bełk*, których odpowiednikami w języku ogólnopolskim są wyrazy *zapmnieć* i *brzuch*.

Tak jak język w szerszym zakresie, tak dialekt w węższym zakresie jest wyznacznikiem tożsamości grupowej. Dla zachowania tej tożsamości jest ważne, aby dialekt został skodyfikowany, co oznacza, iż byłaby ustanowiona jego forma literacka. Wyjaśnijmy sobie to pojęcie.

Dialekt literacki, nazywany czasami dialektem standardowym, jest formą językową, która, w typowym przypadku, spełnia dwa warunki – warunek akceptacji społecznej i warunek kodyfikacji. Spełnienie warunku akceptacji społecznej oznacza, iż istnieje grupa ludzi, szczególnie ludzi wykształconych, która identyfikuje się z tym dialektem i chce go używać w mowie i piśmie. Ci ludzie uznają dany dialekt za właściwą formę językową do wystąpień publicznych w regionie, w którym dialekt ten jest używany. Gotowi też są w

właściwy tylko dla siebie system końcówek. Jeśli mówiliśmy o więcej niż dwóch osobach, to należało użyć liczby mnogiej. Upraszczając sprawę, forma *róbta* była poleceniem wydanym dwóm osobom a forma *róbcie* była poleceniem wydanym więcej niż dwóm osobom. We współczesnych językach słowiańskich, liczba podwójna zachowała się w języku górnołużyckim.

dialekcie tym tworzyć dzieła literackie i stoją na stanowisku, iż w przypadku prowadzenia zajęć szkolnych na tematy kultury regionalnej, słuszne jest nauczanie właśnie tego dialektu.

Warunek kodyfikacyjny ustanowienia literackiego dialektu kurpiowskiego odnosi się do strony językoznawczej, gdyż pojęcie kodyfikacji jest pojęciem językoznawczym. Oznacza ono ustanowienie norm i zasad, którymi ma się rządzić używanie danego dialektu. Najbardziej oczywistym zabiegiem kodyfikacyjnym jest wprowadzenie pisma, czyli systemu zasad ortograficznych. Raz wprowadzone, zasady te zobowiązują użytkowników dialektu do ich stosowania. Na tym etapie pojawia się pojęcie poprawności językowej. Rozważając dalej pismo jako przykład kodyfikacji, funkcjonowanie norm poprawnościowych oznacza, iż zapisy ortograficzne zgodne z przyjętymi zasadami uznawane są za poprawne a wszystkie inne zapisy – za niepoprawne, czyli błędne. Te inne zapisy są po prostu błędami ortograficznymi. Sięgnijmy do konkretnego przykładu.

Norma poprawnościowa języka ogólnopolskiego, czyli literackiej polszczyzny, określa, że wyraz *but* piszemy przez *u* (tzw. *u*-zwykłe) a nie przez *ó* (tzw. *o*-kreskowane). Zapis wyrazu *but* jako **bót* jest więc błędem ortograficznym, podobnie jak błędem ortograficznym byłby zapis wyrazu *lud* jako **lód*. Dodać tu można, że norma ortograficzna dotycząca pisowni *u* oraz *ó* oparta jest na faktach historycznych i nie ma obecnie uzasadnienia fonetycznego. Chodzi o to, że w dzisiejszej polszczyźnie literackiej głoski odpowiadające literom *u* oraz *ó* są identyczne, a więc wyrazy *Bug* i *Bóg* wymawiane są dokładnie tak samo.

Inaczej rzecz się ma w dialekcie kurpiowskim. Po pierwsze, litery *u* oraz *ó* oznaczają różne głoski, a więc wyrazy *Bug* i *Bóg* wymawiane są inaczej. Po drugie, dystrybucja, czyli miejsce występowania, głosek oznaczanych literami *u* oraz *ó* nie jest zawsze taka sama jak w języku ogólnopolskim. Przykładem jest tutaj właśnie wyraz *but*. Po kurpiowsku wyraz ten jest wymawiany z taką samą samogłoską jak wyraz *Bóg*. Prowadzi to do wniosku, że prawidłowym zapisem wyrazu *but* po kurpiowsku jest *bót*. Innymi słowy, w literackiej

polszczyźnie zapis **bót* jest błędem ortograficznym a jedynym poprawnym zapisem jest *but*. W literackiej kurpiowszczyźnie jest dokładnie odwrotnie. Zapis *but* jest błędem ortograficznym a jedynym poprawnym zapisem jest *bót*.

W przypadku wyrazu *lud* rzecz wygląda inaczej. Wyraz ten wymawiany jest identycznie w języku ogólnopolskim i w dialekcie kurpiowskim a samogłoska w nim występująca jest taka jak w *Bug*. Jedynym poprawnym zapisem jest więc zapis z *u*-zwykłym, czyli *lud*. Napisanie tego wyrazu z *o*-kreskowanym, czyli jako *lód*, jest błędem ortograficznym zarówno w języku ogólnopolskim jak i w dialekcie kurpiowskim.

Ustanowienie normy ortograficznej bywa czasami sprawą skomplikowaną. Przykładem jest tu wyraz *Kurp*, który pisze się przez *u*-zwykłe i *p* w języku ogólnopolskim. Kurpiowski zapis tego wyrazu niewątpliwie zawiera literę *ś* po literze *p*, czyli *Kurpś*, gdyż *ś* jest tu wymawiane na obszarze całej kurpiowszczyzny. Wymowa ta jest zgodna ze źródłosłowem historycznym, gdyż końcowe *p* pochodzi z miękkiego *p'*, a więc rozwinęło się w zbitkę *pś*, tak jak to określa zasada dekompozycji przedstawiona w punkcie (2). Problemem nie jest więc *ś* ale wartość fonetyczna samogłoski. Przeprowadzone przeze mnie badania dowodzą, że samogłoska ta wymawiana jest na dwa sposoby: albo tak jak w wyrazie *Bóg* albo tak jak w wyrazie *Bug*. Gdyby przyjąć za normę tę pierwszą wymowę, to wyraz 'Kurp' powinien być pisany *Kórpś*. Natomiast przy uznaniu za normę drugiej wymowy, właściwym zapisem wyrazu 'Kurp' byłby *Kurpś*. Z rozpoznania mojego wynika, iż ta druga wymowa, czyli *Kurpś*, jest zdecydowanie dominująca.

W przypadku występowania różnej wymowy danego wyrazu decyzja kodyfikacyjna jest skomplikowana. Można uznać, iż obydwie formy spełniają normę poprawnościową. Oznaczałoby to, że wyraz 'Kurp' ma dwie poprawne pisownie: *Kórpś* i *Kurpś*. Wadą tego rozwiązania jest brak przejrzystości i jednoznaczności systemu ortograficznego. Aby tę wadę wyeliminować, można zastosować kryterium ilościowe lub kryterium zasięgu występowania

danej wymowy. W tym przypadku za formę literacką uznaje się formę dominującą, a więc jedynym poprawnym zapisem jest zapis *Kurpś*. Dodatkowym argumentem może być tutaj rozpoznawalność z punktu widzenia języka ogólnopolskiego. Zapis *Kurpś* jest bardziej rozpoznawalny niż zapis *Kórpś*, gdyż w ogólnopolskim jest *u*-zwykłe w wyrazie *Kurp*.

Przy ustanawianiu normy ortograficznej można też stosować kryterium różnicujące, czyli kryterium odróżnienia danego dialektu od innych dialektów czy gwar. Przykładem jest tu wymowa formy męskiej czasu przeszłego w wyrazach takich jak *był* i *prosił*.

(3)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>gwary Mazowska</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
		<i>i Podlasia</i>	
	był	buł	buł LUB bół
	prosił	prosuł	prosuł LUB prośół

Ogólnopolskie *y* oraz *i* zastępowane są przez *u* w gwarach Mazowska i Podlasia. Wymowa z *u* występuje też na Kurpiach, ale obok niej występuje również wymowa z *ó*. Dorym sprawdzianem są tutaj wyrazy *wół* i *wył*:

(4)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
	wół (wymawiane z <i>u</i>)	wół (wymawiane z <i>ó</i>)
	wył (wymawiane z <i>y</i>)	wuł (wymawiane z <i>u</i>) LUB wół (wymawiane z <i>ó</i>)

Innymi słowy, dla niektórych Kurpiów wyrazy *wół* i *wył* są różne a dla innych są one całkowicie identyczne i oczywiście rymują się.

Powyzsze fakty stanowią problem z punktu widzenia kodyfikacji, gdyż rodzi się pytanie, którą wymowę należy uznać za literacką dla dialektu kurpiowskiego: czy tę z *u*, a

więc *buł* i *prośuł*, czy raczej tę z *ó*, a więc *ból* i *prośól*. Najprostszym rozwiązaniem byłoby postanowienie, iż obydwie wymowy są literackie. Nie ma jednak wątpliwości, że wymowa z *ó*, a więc *ból* i *prośól*, jest bardziej oryginalna. Wykształciła się ona jako cecha typowo kurpiowska, która odróżnia kurpiowszczyznę od gwar Mazowsza i Podlasia. Stosując kryterium różnicujące to właśnie tę wymowę należałoby przyjąć za literacką, gdyż *ból* i *prośól* odróżnia dialekt kurpiowski od otaczających go innych dialektów i gwar. Z drugiej jednak strony wymowa *buł* i *prośuł* jest częsta na Kurpiach, więc może niesłuszne byłoby uznanie jej za całkowicie nieliteracką. Rozwiązaniem mogłoby też być sklasyfikowanie *buł* i *prośuł* jako form literackich ale drugorzędnych. Niewątpliwie sprawa wymaga dalszej dyskusji.

Kodyfikacja językowa jest procesem żmudnym i długotrwałym. Na przykład pierwszy słownik języka kaszubskiego (czy, jak niektórzy uważają, dialektu kaszubskiego) napisany przez Stefana Ramuła (1893) ukazał się jeszcze w XIX wieku, rozpoczynając w ten sposób trwający do dziś proces kodyfikacji kaszubszczyzny. Początkiem kodyfikacji jest wprowadzenie właściwego dla danego dialektu czy języka systemu pisma. Na dalszych etapach powstają gramatyki opisowe, podręczniki i słowniki.

Tworzony w procesie kodyfikacyjnym język czy dialekt literacki oparty jest na systemie językowym pewnego regionu, gdyż często nie jest możliwe znalezienie wspólnego mianownika dla wszystkich występujących na danym obszarze gwar. Na przykład literacki język kaszubski oparty jest na gwarach środkowokaszubskich i nie najlepiej pasuje do gwar północnych i południowych.

Kurpiowszczyzna jest w szczęśliwym położeniu i dobrze rokuje, jeśli chodzi o prawdopodobieństwo powodzenia podejmowanego wysiłku tworzenia dialektu literackiego. Wbrew powszechnie głoszonym sądom, z którymi spotykałem się podczas badań terenowych, nie jest prawdą, iż każda wieś na Kurpiach mówi inną gwarą. Wręcz odwrotnie. Na tle

zróznicowania gwarowego języków takich jak kaszubski, łużycki czy niemiecki, różnice językowe pomiędzy poszczególnymi wsiami na Kurpiach są drobne i zupełnie nie zakłócają komunikacji językowej. Nie rzutują też na funkcjonowanie systemu fonetycznego i gramatycznego. Kurpie są więc pod względem językowym obszarem w ogromnym stopniu jednorodnym. Różnice systemowe odnotowałem jedynie w Wolkowych, oraz w pasie wschodnim (Leman, Ksebki, Nowa Ruda, Cieciorzy, Kuzie, Wyk i Popiołki). W pozostałej części Kurpiów funkcjonuje jednorodny system fonetyczny i gramatyczny a ewentualne różnice występujące pomiędzy poszczególnymi wsiami są dla tego systemu nieistotne. To ten właśnie jednorodny system przyjąłem jako podstawę do ustanowienia pisowni kurpiowskiej, której zasady przedstawiam poniżej.

Część II: Zasady pisowni literackiego dialektu kurpiowskiego

§ 1. Uwagi wstępne

W zamierzeniu swoim

, pismo jest graficznym obrazem wymowy. Jest to jednak obraz wielce niedoskonały, co jest spowodowane dwoma czynnikami: tradycyjno-historycznym i pragmatycznym. Zaczę od tego pierwszego.

Wersje pisane języków literackich obciążone są istniejącą tradycją ortograficzną a ta z kolei ma uwarunkowania historyczne. Ekstremalnym przykładem tego obciążenia jest ortografia języka angielskiego. Tak więc, po angielsku pisze się dwa *ee* w wyrazie *keep* (po polsku: 'trzymać'), ale czyta się te dwa *ee* jako *i*, czyli piszemy *keep* a czytamy *kip*. Skąd ta dość absurdalna rozbieżność pomiędzy pisownią a wymową? Odpowiedzi należy szukać w historii języka angielskiego.

W okresie staroangielskim i średnioangielskim, do mniej więcej 1450 roku, wyraz *keep* był wymawiany przez *e*. Dokładniej rzecz biorąc, było to *e*-długie. Zaznaczyć tu trzeba, że długość samogłosek odgrywała rolę dystynktywną, tzn. różnicowała wyrazy i niektóre wyrazy były wymawiane z krótkim *e*, na przykład *end* (po polsku: ‘koniec’) a inne z długim *e*, na przykład *keep*. W średniowieczu zapis ortograficzny *keep* z dwoma *e* miał więc sens – po pierwsze, litera *e* była rzeczywiście wymawiana jako *e*, po drugie, podwojenie oznaczało, iż była to samogłoska długa. Po roku 1450 zaszedł w angielskim proces fonetyczny, w wyniku którego wiele samogłosek zmieniło swą wartość fonetyczną. W omawianym przypadku długie *ee* zmieniło się w *i*. Zmianie fonetycznej nie towarzyszyła jednak zmiana ortograficzna – podwójne *ee* pozostało w pisowni tego wyrazu do dziś. Powstała więc znacząca rozbieżność pomiędzy pisownią a wymową: *keep* (pisownia) – *kip* (wymowa).

Choć język ogólnopolski nie wykazuje tak wielkich rozbieżności pomiędzy pisownią a wymową jak język angielski, to jednak rozbieżności takie są czasami trudne do zrozumienia bez uzasadnienia historycznego. Spójrzmy na pisownię *ż* i *rz*.

W dzisiejszym języku ogólnopolskim litery *ż* i *rz* są dwoma różnymi zapisami tej samej głoski, np. w wyrazach *żona* i *rzeka*. Nie ma więc fonetycznego uzasadnienia, aby pisać *żona* i *rzeka* na dwa różne sposoby (chodzi tu o głoski na początku tych wyrazów). Powodem zróżnicowania ortograficznego są względy historyczne. Głoska zapisywana jako *ż* pochodzi a *g* a *rz* odzwierciedla historyczne pochodzenie głoski z *r*. Jeszcze w XVII wieku litery *ż* i *rz* oznaczały dwie różne głoski, a więc odmienne zapisy ortograficzne *żona* i *rzeka* miały uzasadnienie fonetyczne. W XVIII wieku głoski te zlały się w jedną, dokładniej rzecz biorąc, *rz* zaczęto wymawiać jak *ż*. W języku ogólnopolskim zanikło więc uzasadnienie fonetyczne dla różnego zapisu *żona* i *rzeka*, pozostała natomiast tradycja ortograficzna. Co ciekawe, rozróżnianie w pisowni *ż* i *rz* ma sens w dialekcie kurpiowskim. Sprawa jest skomplikowana, więc omówię ją później (zobacz § 17).

Podsumowując, głównym źródłem rozbieżności pomiędzy pisownią a wymową są względy tradycyjno-historyczne. Polegają one na tym, że zapis ortograficzny pozostaje w tyle za zmianami fonetycznymi, które występują w danym języku czy dialekcie. Jeżeli system ortograficzny nie jest systematycznie reformowany, to odzwierciedla on wcześniejszy a nie obecny zapis wymowy, tak jak ma to miejsce w przypadku *ź* oraz *rz* w języku ogólnopolskim.

Oprócz tradycyjno-historycznych, drugim źródłem rozbieżności pomiędzy pisownią a wymową są względy pragmatyczne. Można tu rozróżnić dwa ich typy:

- (5) a. rozbieżność pomiędzy pisownią a wymową jest wynikiem działania jakiejś automatycznej reguły fonetycznej i nie warto zapisywać tego faktu w formie ortograficznej, albo zapis taki byłby wręcz szkodliwy dla jasności systemu gramatycznego, na przykład przy dodawaniu końcówek;
- b. fakty fonetyczne są zbyt skomplikowane, aby dało się je odzwierciedlić w zapisie ortograficznym w sposób prosty i zrozumiały.

Omówię każdą z tych sytuacji z osobna.

Sytuację opisaną w punkcie (5a) jasno ilustrują wyrazy *kod* i *guz*.

- (6) *kod* – zapis przez *d* a wymowa przez *t*, czyli *kod* wymawia się tak samo jak *kot*;
- guz* – zapis przez *z* a wymowa przez *s*, czyli na końcu wyrazu *guz* jest ta sama głoska (dźwięk) jak na końcu wyrazu *nygus*.

Pojawienie się w wymowie *t* oraz *s* w *kod* i *guz* jest wynikiem automatycznie działającej reguły, którą nazywamy ubezdźwięcznieniem końcowym. W sposób uproszczony przedstawiam ją w punkcie (7). Strzałka oznacza ‘zamienia się na’.

(7) ubezdźwięcznianie końcowe w języku ogólnopolskim

<i>zmiana</i>	<i>przykład</i>
b → p	grób
w → f	rów
d → t	kod
z → s	guz
dz → c	rydz
rz → sz	rycerz
ź → ś	gałąź
dź → ć	śledź
g → k	róg

Tę prawidłowość określa Reguła I.

Reguła I: ubezdźwięcznianie końcowe

Spółgłoski dźwięczne⁵ są zastępowane przez bezdźwięczne na końcu wyrazu, czyli

b, w, d, z, dz, rz, ź, dź, g → p, f, t, s, c, sz, ś, ć, k.

Odzwierciedlanie tej zmiany fonetycznej w pisowni nie ma sensu z dwóch powodów. Po pierwsze, ubezdźwięcznienie końcowe jest regułą zarówno w języku ogólnopolskim jak i w dialekcie kurpiowskim, więc w wymowie wyrazów takich jak te w punkcie (7) zajdzie ono automatycznie, czyli zapis na przykład *grób* jako *gróp* nie ma sensu ze względów pragmatycznych. Po drugie, co ważniejsze, zapis taki szkodziłby systemowi gramatycznemu (deklinacji) języka ogólnopolskiego i dialektu kurpiowskiego. Chodzi tu o to, że przy

⁵ Reguła ta nie dotyczy spółgłosek nosowych *m*, *n*, *ń* oraz spółgłosek *r* i *l*, czyli w wyrazie *dom* spółgłoska *m* pozostaje dźwięczna.

dodawaniu końcówek gramatycznych, na przykład przy tworzeniu liczby mnogiej, pojawiają się głoski dźwięczne, a więc *b, w, d, z, dz, rz, ź, dź, g*.

(8)	grób	groby (wymowa <i>b</i> a nie <i>p</i>)
	rów	rowy (wymowa <i>w</i> a nie <i>f</i>)
	guz	guzy (wymowa <i>z</i> a nie <i>s</i>)
	kod	kody (wymowa <i>d</i> a nie <i>t</i>)
	rydz	rydze (wymowa <i>dz</i> a nie <i>c</i>)
	rycerz	rycerze (wymowa <i>rz</i> a nie <i>sz</i>)
	gałąź	gałęzie (wymowa <i>ź</i> a nie <i>ś</i>)
	śledź	śledzie (wymowa <i>dź</i> a nie <i>ć</i>)
	róg	rogi (wymowa <i>g</i> a nie <i>k</i>)

Powód, dla którego pojawiają się w liczbie mnogiej głoski dźwięczne jest jasny – po dodaniu końcówki *b, w, d, z, dz, rz, ź, dź, g* nie znajdują się już na końcu wyrazu, a więc reguła ubezdźwięcznienia końcowego nie może tutaj działać.

Próba wiernego oddania wymowy w pisowni, czyli zapisywania wyrazów takich jak *kod* jako **kot* i *guz* jako **gus* miałyby zgubne skutki dla funkcjonowania systemu gramatycznego, gdyż nie bylibyśmy w stanie przewidzieć, czy na przykład w liczbie mnogiej powinno pojawić się *d* czy *t* oraz *z* czy *s*. Jest to istotna sprawa, ponieważ wyrazy zapisane przez *t* i *s* nie zmieniają się w liczbie mnogiej:

(9)	kod	–	kody	ALE	kot	–	koty
	guz	–	guzy	ALE	nygus	–	nygusy

Podsumowując, rozbieżność pomiędzy pisownią a wymową spowodowana działaniem ubezdźwięczniania końcowego jest nieunikniona i odzwierciedlenie w pisowni skutków ubezdźwięczniania byłoby poważnym błędem.

Chociaż pisownia w zamierzeniu swoim odzwierciedla wymowę, to jednak odzwierciedlenie takie nigdy nie jest, a co ciekawsze, nigdy nie może być dokładnym obrazem wymowy. Dyktują to względy pragmatyczne. Przy bliższym zbadaniu okazuje się, że prawdziwy stopień skomplikowania obrazu wymowy jest tak duży, że wiernie oddający wymowę system liter byłby zbyt trudny do opanowania przez użytkowników języka czy dialektu. Z tego powodu językoznawcy wprowadzili transkrypcję fonetyczną i to ona, a nie pisownia, jest dokładnym zapisem wymowy.

Transkrypcja fonetyczna jest międzynarodowym systemem symboli zwanym IPA (International Phonetic Alphabet). Symbole te jednoznacznie określają wszystkie głoski występujące we wszystkich językach świata. Stanowią one jakby „fonetyczny kod Morsa” – międzynarodowy system zrozumiały dla specjalistów niezależnie od kraju, z którego pochodzą, ale całkowicie niezrozumiały dla nie-specjalistów. Konkludując, pisownia jest jedynie przybliżonym obrazem wymowy i nie należy mylić pisowni z transkrypcją fonetyczną. Czasami nawet bardzo niedokładne zobrazowanie wymowy za pomocą pisowni nie jest możliwe. Przykładem są tutaj tzw. samogłoski nosowe, które w języku ogólnopolskim zapisywane są jako *ę* i *ą*. Omawiam tę sprawę w § 12 poniżej.

Przejdę teraz do przedstawienia podstawowych zasad pisowni kurpiowskiej, które to zasady opracowałem po wcześniejszym rozpoznaniu systemu fonetycznego kurpiowszczyzny. Proponowane zapisy, w tym specjalne litery, mają na celu oddanie, choćby w przybliżeniu, wymowy kurpiowskiej.⁶ Przy konstrukcji systemu ortograficznego kierowałem się potrzebą

⁶ Wybór tej czy innej litery do reprezentowania danej głoski kurpiowskiej jest tutaj sprawą ściśle techniczną i nie ma znaczenia merytorycznego. Jedyną istotną rzeczą jest jasne ustalenie, która litera odnosi się do której głoski. Specjalne litery, które używam dla potrzeb dialektu kurpiowskiego występują też w innych językach, i tak *ĩ* występuje w ukraińskim, *å* w szwedzkim, *é* we francuskim a *ë* w kaszubskim.

wyraźnego oznakowania w pisowni tych aspektów wymowy kurpiowskiej, które są szczególnie ważne dla określenia różnic pomiędzy dialektem kurpiowskim a językiem ogólnopolskim. Zaczynam od liter oznaczających samogłoski i najpierw omawiam *u* oraz *e*, gdyż są to jedyne litery, które oznaczają głoski identycznie wymawiane w języku ogólnopolskim i w dialekcie kurpiowskim.

§ 2. Litera *u*

Litera *u* oznacza samogłoskę *u*, na przykład w wyrazach *lud*, *mur* i *kuć*. Samogłoska ta wymawiana jest w kurpiowskim tak samo jak w języku ogólnopolskim. Jedyna trudność może polegać na tym, że nie we wszystkich wyrazach ogólnopolskie *u* odpowiada kurpiowskiemu *u*. Na przykład ogólnopolskie *but* i *grunt* wymawiane są po kurpiowsku z samogłoską zapisywaną poprzez literę *ó*, którą to samogłoskę omawiam w § 9. W takich przypadkach jedyną poprawną pisownią jest pisownia przez *ó*:

(10) <i>zapis ogólnopolski</i>	<i>zapis kurpiowski</i>
but	bót
grunt	grónt
muł	mół
rura	róra
drut	drót

Te inne niż ogólnopolskie zapisy kurpiowskie czynią przejrzystym system relacji pomiędzy wymową a pisownią, gdyż jest jasne, że zapis przez *u* po kurpiowsku oznacza samogłoskę *u* a wszelkie odstępstwa od tej prawidłowości oznacza się inną niż *u* literą, tak jak w punkcie (10). W ten sposób dochodzimy do Reguły II.

Reguła II: wymowa litery *u*

Literę *u* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jak literę *u* w pisowni ogólnopolskiej.

§ 3. Litera *e*

Litera *e* oznacza głoskę *e*, jak na przykład w wyrazach *te*, *mech* i *lewy*. Jej wymowę określa

Reguła III.

Reguła III: wymowa litery *e*

Literę *e* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jak literę *e* w pisowni ogólnopolskiej.

Uwagę należy zwrócić na fakt, że obok *e*, w kurpiowskim są jeszcze dwie inne podobne litery, a mianowicie *é* i *ë*, jak w wyrazach *rzéka* i *tën*. Litery te oznaczają głoski, których wymowa jest zupełnie inna od wymowy ogólnopolskiego *e*. Kwestię tę omawiam w § 10 i § 11.

§ 4. Litera *ï*

Wymowę tej litery określa Reguła IV.

Reguła IV: wymowa litery *ï*

Literę *ï* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *i* a kurpiowskim *y*.

Głoska zapisywana jako *ĩ* różni się od ogólnopolskiego *i* pod dwoma względami. Po pierwsze, przy wymawianiu *ĩ* język jest mniej wzniesiony niż przy *i*. Po drugie, *ĩ* wymawiane jest bez napięcia mięśni języka, które to napięcie jest charakterystyczne dla ogólnopolskiego *i*.

Kurpiowskie *ĩ* w sposób regularny występuje jedynie po *ś, ź, ć, dź, ń* oraz *j*. Zaznaczyć trzeba, że konteksty, w których pojawia się w pisowni kurpiowskiej *ś, ź, ć, dź, ń* oraz *j* bywają czasami inne niż w języku ogólnopolskim, co omawiam w §§ 14, 18 i 19.

(11) <i>zapis ogólnopolski</i>	<i>zapis kurpiowski</i>
siwy	śiwy
pić	pśić
zima	źima
bić	bźić
cichy	ćichy
dzik	dźik
nić	ńić
iść	jĩść

Powyższą prawidłowość opisuje Reguła V.

Reguła V: występowanie litery *ĩ*

Literę *ĩ* pisze się po literach *ś, ź, ć, dź, ń* oraz *j*.

Podkreślić należy, że litera *i* w ogóle w kurpiowskim nie występuje. Wyrazy, które w języku ogólnopolskim mają literę *i* pisze się po kurpiowsku albo przez literę *ĩ* albo przez literę *y*, co wyjaśniam w następnym paragrafie.

§ 5. Litera y

Wymowę tej litery określa Reguła VI.

Reguła VI: wymowa litery y

Literę y w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim y a *i*.

Dodać trzeba, że kurpiowskie y jest bliższe ogólnopolskiemu y niż *i*. Podobnie jak *i*, kurpiowskie y wymawia się bez napięcia mięśni języka.

Prace poświęcone dialektologii polskiej, na przykład Dejna (1973), podają, że w kurpiowskim występuje jedynie głoska *i*, gdyż y zmieniło się w *i*. Inne stanowisko ma tu Friedrich (1955), który twierdzi, że kurpiowskie y nie utożsamiło się z *i*. Z moich badań wynika, że nie doszło do zlania się w jedną głoskę kurpiowskich głosek zapisywanych jako *i* oraz y, gdyż istnieje wyraźna różnica w wartości fonetycznej samogłosek końcowych w następujących wyrazach:

(12) rany – rańi: *i* w *rańi* nie brzmi tak samo jak y w *rany*

głosy – głośi: *i* w *głośi* nie brzmi tak samo jak y w *głosy*

Głoska zapisywana poprzez literę y występuje wszędzie tam, gdzie pisze się y w języku ogólnopolskim. Dodatkowo, y występuje zamiast ogólnopolskiego *i* w kilku innych kontekstach:

(13) a. ogólnopolski zapis *y* = kurpiowski zapis *y*

ty	ty
ryby	ryby

b. ogólnopolski zapis *i* ALE kurpiowski zapis *y*

lipa	lypa
lecieli	lećely
wysoki	wysoky
długi	długy
chichotać	chychotać
historia	hystorjã

Ponieważ użycie *y* w (13b) odbiega od zasad języka ogólnopolskiego, przedstawiam je jako Regułę VII.

Reguła VII: pisownia litery *y*

W kurpiowskim pisze się *y* zamiast ogólnopolskiego *i* po literach *l, k, g, ch, h*.

§ 6. Litera *a*

W języku ogólnopolskim litera *a* wymawiana jest w różny sposób przez różnych ludzi. Niektórzy w wymowie mają przednie *a*, tj. głoskę wymówioną przednią częścią grzbietu języka. Inni mają tylne *a*, tj. głoskę wymówioną tylną częścią grzbietu języka. Tego typu dowolność nie istnieje w dialekcie kurpiowskim. Wymowę *a* określa Reguła VIII.

Reguła VIII: wymowa litery *a*

Literę *a* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako przednie *a*.

Głoska ta występuje w wyrazach takich jak *mama*, *tata* i *kasa*. Podczas wymowy wargi są lekko rozciągnięte. Przednia wymowa *a* jest spowodowana faktem, iż w kurpiowskim występuje również tylne *a*, które zapisujemy jako *ǎ*.

§ 7. Litera *ǎ*

Litera *ǎ* oznacza głoskę, która nie istnieje w języku ogólnopolskim. Jest to *a* wymówione przy obniżeniu tylnej części języka, co może sprawiać wrażenie jakby to była głoska gardłowa. Przy wymawianiu *ǎ* wargi nie są w najmniejszym stopniu zaokrąglone ale też nie są rozciągnięte.

Reguła IX: wymowa litery *ǎ*

Literę *ǎ* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako tylne *a*.

Głoski zapisywane literami *a* i *ǎ* mają funkcję dystynktywną, czyli różnicują wyrazy.

Porównajmy następujące zdania:

(14)	<i>a. język ogólnopolski</i>	<i>b. dialekt kurpiowski</i>
	Widziałem tego gada .	Židźǎłēm tégo gada .
	On dużo gada .	Łón dużo gǎdǎ .

W języku ogólnopolskim rzeczownik *gada* i czasownik *gada* wymówione są tak samo. Natomiast w kurpiowskim w rzeczowniku występuje przednie *a* a w czasowniku tylne *ǎ*. Nie da się przewidzieć za pomocą prostej reguły, kiedy należy pisać *a* a kiedy *ǎ*. Świadczą o tym

nie tylko przykłady w punkcie (14) ale także liczne inne wyrazy, w których *a* i *ǫ* pojawiają się w bardzo podobnych kontekstach:

(15) *dialekt kurpiowski*

cas – mǫs

smak – ptǫk

brat – kǫt

Często zdarza się, że w jednym wyrazie występują dwa typy *a*:

(16) *dialekt kurpiowski*

trǫwa prǫwda

prǫca nǫzwa

zapǫtka dwanaǫsće

Szczególnie ciekawy jest wyraz *para*. W znaczeniu ‘para wodna’ kurpiowski wyraz pisze się i wymawia jak ogólnopolskie *para*. Natomiast w znaczeniu ‘dwa’, jak na przykład ‘para butów’, kurpiowskim odpowiednikiem jest *pǫra*, a więc mówimy *pǫra bótów*. Występowanie różnicy znaczeniowej pomiędzy *para* i *pǫra* w dialekcie kurpiowskim oznacza, że nie da się za pomocą reguły przewidzieć, kiedy w kurpiowskim wystąpi przednie *a* a kiedy tylne *ǫ*.

Dodatkową komplikacją jest fakt, że czasami *ǫ* wymienia się na *a* przy dodawaniu końcówki.

(17) sǫd – sady

wǫł – wǫły

twarz – twarze

kráj – kraje

pojâzd – pojazdy

Podsumowując, system samogłoskowy dialektu kurpiowskiego jest bardziej skomplikowany niż analogiczny system języka ogólnopolskiego, gdyż rozróżnia *a* i *â*, które w języku ogólnopolskim złąły się w jedno *a*.⁷

§ 8. Litera *o*

Litera *o* w kurpiowskim oznacza samogłoskę prawie identyczną jak w języku ogólnopolskim. Różnica w wymowie polega na tym, że kurpiowskie *o* jest wymawiane z nieco większym zaokrągleniem warg i nieznacznie wyżej podniesionym językiem. Jest to tak drobna różnica, że nie zaznaczamy jej w pisowni, czyli wyraz *kot* pisze się tak samo w języku ogólnopolskim i w dialekcie kurpiowskim.

§ 9. Litera *ó*

W języku ogólnopolskim *ó* i *u* wymawiało się różnie jeszcze w XVIII. W XIX wieku *ó* złąło się w wymowie z *u*, a więc wyrazy *Bóg* i *Bug* są dzisiaj wymawiane identycznie, co zresztą sprawia Polakom duże trudności w opanowaniu prawidłowej pisowni polskiej. Pod tym względem kurpiowski jest w lepszej sytuacji, gdyż zachował on różnicę w wymowie pomiędzy *ó* a *u*. Wymowę *ó* określa Reguła X.

⁷ Rozróżnienie pomiędzy *a* i *â* istniało w języku ogólnopolskim jeszcze w XVIII wieku. Różnica zatarła się w wieku XIX.

Reguła X: wymowa *ó*

Literę *ó* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *o* a *u*.

Przy wymawianiu kurpiowskiego *ó* język (jego tylna część) jest podniesiony wyżej niż przy wymowie ogólnopolskiego *o* a wargi są znacznie bardziej zaokrąglone. Ucząc się kurpiowskiego *ó*, należy wymawiać *o* ale ze znacznie silniejszym zaokrągleniem warg. Przy takim zaokrągleniu, podniesienie tylnej części języka następuje w sposób automatyczny.

Kurpiowskie *ó* występuje w zasadzie w tych wyrazach, w których pisze się *ó* w języku ogólnopolskim, co ilustrują następujące przykłady zaczerpnięte z odmiany rzeczowników:

(18)	<i>mianownik</i>	<i>dopełniacz</i>
	Bóg	Boga
	wóz	wozu
	rów	rowu
	stół	stołu
	bór	boru

Istnieją jednak wyjątki. Jak wspomniałem w § 2, niektóre wyrazy zapisywane przez *u* w języku ogólnopolskim wymawia się i pisze przez *ó* w dialekcie kurpiowskim, na przykład *but* pisze się *bót*. Są też wyrazy zapisywane w języku ogólnopolskim przez inne litery niż *ó* czy *u* w wymawiane, a co zatem idzie, i pisane w kurpiowskim przez *ó*, co ilustrują następujące przykłady:

(19)	<i>a. język ogólnopolski</i>	<i>b. dialekt kurpiowski</i>
	diabeł	djából
	był	ból
	traktor	trachtór

W sposób regularny kurpiowski odbiega w swej pisowni i wymowie od języka ogólnopolskiego w wyrazach, w których w ogólnopolskim występuje *o* przed spółgłoskami nosowymi, a więc przed *m*, *n* oraz *ń*. Określa to Reguła XI.

Reguła XI: pisownia *ó* przed spółgłoskami nosowymi

Przed *m*, *n* oraz *ń* zamiast ogólnopolskiego *o* zawsze występuje *ó*.

Ilustrują to następujące przykłady:

(20)	<i>a. język ogólnopolski</i>	<i>b. dialekt kurpiowski</i>
	dom	dóm
	do domu	do dómu
	plon	plón
	plony	plóny
	koń	kóń
	konie	kóńe

§ 10. Litera *é*

Sytuacja jest tu podobna jak w przypadku *ó* i *u* omówionym w poprzednim paragrafie. Jeszcze w wieku XVIII język ogólnopolski rozróżniał samogłoski *e* i *é*. W wieku XIX samogłoska *é* zlała się z *e*. Natomiast kurpiowski zachowuje do dziś różnicę pomiędzy *e* a *é*.

Reguła XII: wymowa litery *é*

Literę *é* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *e* a *i*.

Głoska *é* wymawiana jest poprzez podniesienie przedniej części języka wyżej niż przy *e*. Układ warg przy wymowie *é* jest bardziej spłaszczony niż przy *e* a kąciki ust są bardziej rozciągnięte na boki. Takie rozciągnięcie kącików ust prowadzi do automatycznego podwyższenia położenia języka dając w efekcie głoskę *é*.

Występowanie *é* nie da się przewidzieć prostą regułą, czego dowodzą przykłady w punkcie (21) poniżej, w których *é* i *e* występują w podobnych kontekstach.

(21) chléw – chlęzy ALE lewy, nie *léwy

mléko ALE deko, nie *déko

grzéch ALE strzecha, nie *strzécha

sér ALE ster, nie *stér

mébel – pierwszą samogłoską jest *é* a drugą *e*

W niektórych wyrazach *é* wymienia się na *e* przy dodawaniu końcówek:

(22)	<i>mianownik l.p.</i>	<i>dopełniacz l.p.</i>
	chléb	chleba
	brzég	brzegu
	śńég	śńegu

§ 11. Litera *ě*

Litera *ě* oznacza głoskę, która nie występuje w języku ogólnopolskim.

Reguła XIII: wymowa litery *ě*

Literę *ě* wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolską głoską *y* a głoską *a*.

Konteksty, w których występuje *ě* da się, prawie we wszystkich przypadkach, określić ogólną regułą:

Reguła XIV: występowanie litery *ě*

Literę *ě* pisze się zamiast ogólnopolskiego *e* jeżeli znajduje się ono przed *m*, *n* lub *ń*.

Spółgłoski *m*, *n* i *ń* nazywane są nosowymi, gdyż przy ich wymowie powietrze wydostaje się z płuc przez jamę nosową. Regułę XIV można więc przeformułować w jeszcze prostszy sposób: *e* zastępowane jest przez *ě* przed nosówkami. Ilustrują to następujące przykłady:

(23)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
	potem	potěm
	siedem	śeděm

ten	tën
jeden	jedën
leń	lëń
sień	šëń

Zaznaczyć tu trzeba, iż *ë*. choć zbliżone w wymowie do *a*, nie jest z nim tożsame. Widać to dobrze przy porównaniu wyrazów *Irënka* i *ranka*, które są formami zdrobniałymi od *Irëna* i *rana*. Odpowiednie fragmenty tych wyrazów – *rën* w *Irënka* i *ran* w *ranka* – nie są wymawiane tak samo.

Do powyższych rozważań dodać należy, iż literę *ë* pisze się jeszcze w innym kontekście: zastępuje ona ogólnopolskie *ę* na końcu wyrazu, jak na przykład w wyrazie *kładę*, który zapisywany jest po kurpiowsku jako *kladë*. Kwestię tę omawiam w następnym paragrafie.

§ 12. Litery *ę* i *ą*

Są to litery, które lepiej niż którekolwiek inne ilustrują twierdzenie o rozbieżności pomiędzy pisownią a wymową. Zacznę od sposobu wymawiania tych liter w języku ogólnopolskim.

Z historycznego punktu widzenia, litery *ę* i *ą* oznaczają samogłoski nosowe, tj. samogłoski wymawiane przy równoczesnym przepływie powietrza przez jamę ustną i przez jamę nosową. W dzisiejszej polszczyźnie wymowa taka występuje jedynie w dwóch kontekstach:

- (i) przed spółgłoskami frykatywnymi⁸, na przykład w wyrazach *węch*, *wąż* i *wąs*, oraz
- (ii) na końcu wyrazu, na przykład w zdaniu *idę drogą*.

⁸ Spółgłoski frykatywne (zwane też spółgłoskami trącymi) to spółgłoski zapisywane literami *s*, *z*, *sz*, *rz*, *ś*, *ź*, *ch*, *h* *w*, *f*. Przy ich wymowie powstaje szczelina pomiędzy organami mowy, na przykład pomiędzy językiem a dziąsłami w przypadku spółgłosek *s* i *z*. Szczelina ta utrudnia przepływ powietrza wydostającego się z płuc powodując tarcie, czyli frykcję.

Dodać należy, iż końcowe *ę* jest regularnie upraszczane do *e* w potocznym stylu wymowy, a więc najczęściej mówimy *ide* zamiast *idę*, i jest to całkowicie poprawne.

Przed spółgłoskami zwartymi *p, b, t, d, k, g* oraz przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi *c, dz, cz, dż, ć, dź* samogłoski nosowe rozkładają się na samogłoskę ustną oraz spółgłoskę nosową i wymowa taka jest nie tylko całkowicie poprawna ale wręcz wymagana przez normy języka ogólnopolskiego. Spróbuję przedstawić tę wymowę w pisowni ogólnopolskiej. Tę „zreformowaną” pisownię umieszczam w klamrach, aby zaznaczyć, że jest to pisownia tymczasowa, która zostanie odrzucona po zakończeniu poniższych rozważań.

(24) *język ogólnopolski*

a. Przed *p* i *b* litery *ę* i *ą* wymawia się jako *e* i *o*, po których następuje spółgłoska *m*:

<i>pisownia ogólnopolska</i>	<i>pisownia tymczasowa</i>
sęp	{semp}
dęby	{demby}
skąpy	{skompy}
trąba	{tromba}

b. Przed *t, d, c, dz, cz, dż* litery *ę* i *ą* wymawia się jako *e* i *o*, po których następuje spółgłoska *n*:

<i>pisownia ogólnopolska</i>	<i>pisownia tymczasowa</i>
mętny	{mentny}
tędy	{tendy}
kąt	{kont}
prądy	{prondy}
więc	{wienc}
nędza	{nendza}

tysiąc	{tysionc}
ksiądz	{ksiondz}
męczyć	{menczyć}
pączek	{ponczek}

c. Przed *ć*, *dź* litery *ę* i *ą* wymawia się jako *e* i *o*, po których następuje spółgłoska *ń*:

<i>pisownia ogólnopolska</i>	<i>pisownia tymczasowa</i>
chęć	{cheńć}
wszędzie ⁹	{wszeńdzie}
mącić	{mońcić}
rządzić	{rzońdzić}

Kłopot powstaje, gdy *ę* i *ą* znajdują się przed *k* i *g*, jak na przykład w wyrazach *ręka*, *wstęga*, *mąka* i *pstraży*. Nie ma mowy o zapisywaniu tych wyrazów przez *m*, jak w punkcie (24a), lub przez *ń*, jak w punkcie (24c), gdyż zapisy takie drastycznie odbiegałyby od wymowy – *ręka* nie jest wymawiane ani jako {remka} ani jako {reńka}. Pozostaje więc zapis przez *n*, jak poniżej:

(25) <i>pisownia ogólnopolska</i>	<i>pisownia tymczasowa</i>
ręka	{renka}
wstęga	{wstenga}
mąka	{monka}
pstraży	{pstrongi}

⁹ W tym wyrazie i w wyrazach niżej wymienionych ortografia języka polskiego wymaga, aby zapisywać *ć*, *dź* jako *ci*, *dzi*. Omawiam tę kwestię w § 14.

Pisownia zaproponowana w punkcie (25) nie odzwierciedla właściwie wymowy ϵ i a , gdyż nie jest prawdą, że wyrazy takie jak *ręka* wymawiane są przez *n*. Widać to doskonale przy porównaniu wyrazu *Irenka* ze zwrotem *i ręka*. Gdyby uznać za prawidłową pisownię tymczasową przedstawioną w punkcie (25), zapisy wyglądałyby następująco:

(26) <i>pisownia ogólnopolska</i>	<i>pisownia tymczasowa</i>
Irenka	{Irenka}
i ręka	{i renka}

Pisownia w punkcie (26) mylnie sugeruje, że spółgłoska nosowa w *Irenka* oraz *i ręka* jest taka sama. Rzeczywiście wyraz *Irenka* wymawiany jest przez *n*, natomiast *ręka* ma inną spółgłoskę nosową – jest to tzw. spółgłoska tylnojęzykowa. Nie da się jej zapisać za pomocą alfabetu łacińskiego, a więc nie da się jej zapisać w ramach obowiązującego w języku polskim systemu liter.

Konkludując, nie ma prostego sposobu oddania w pisowni wymowy ϵ i a . Litery te są dość ekstremalnym przykładem rozbieżności pomiędzy pisownią a wymową, gdyż ϵ i a wymawiane są na wiele różnych sposobów w zależności od kontekstu, w którym występują. Szczególnie ekstremalna, wręcz absurdalna, jest litera a . Nosowość jest tu jasno wyrażona poprzez dodanie ogonka do a , ale dlaczego jest to akurat litera a ? Przecież a nigdy nie wymawia się z samogłoską, która w jakimkolwiek stopniu przypominałaby głoskę a . We wszystkich możliwych kontekstach, na przykład w wyrazach takich jak *wąs*, *jadą drogą*, *skąpy*, *kąt*, *mącić* i *mąka*, litera a wymawiana jest jako głoska o z nosowością lub jako o i spółgłoska nosowa. Znacznie bliższa prawdy byłaby pisownia o z ogonkiem niż a z ogonkiem. Zapis przez a z ogonkiem, czyli zapis a , pochodzi z okresu staropolskiego, kiedy

to rzeczywiście samogłoska *ta* była wymawiana jako *a* z nosowością. Taka wymowa nie istnieje już od kilkuset lat, ale tradycja pisania *a* pozostała.

Jeśli chodzi o realizację fonetyczną *ę* i *a*, dialekt kurpiowski jest podobny do języka ogólnopolskiego, ale dodatkowo zastosowanie mają dwie właściwe dla tego dialektu reguły: Reguła XIII stosuje się do *ę* a Reguła X – do *a*. Zgodnie z Regułą XIII *e* przed spółgłoską nosową wymawia się jako *ě*. Tak więc przykłady w punkcie (24) można byłoby przedstawić w pisowni tymczasowej w następujący sposób:

(27) *dialekt kurpiowski*

<i>pisownia ogólnopolska</i>	<i>pisownia tymczasowa</i>
sęp	{sěmp}
dęby	{děmby}
mętny	{měntny}
tędy	{těndy}
więc	{zěnc}
nędza	{něndza}
męczyć	{měncéc}
chęć	{chěńć}
wszędzie	{wsěńdze}

Natomiast do wyrazów pisanych przez *a* stosuje się Reguła X, która mówi, że zamiast *o* piszemy i wymawiamy *ó* przed *m*, *n* oraz *ń*. Przykłady wymienione w punkcie (24) wyglądałyby więc następująco:

(28) *dialekt kurpiowski*

<i>pisownia ogólnopolska</i>	<i>pisownia tymczasowa</i>
skąpy	{skómpy}
trąba	{trómba}
kąt	{kónt}
prądy	{próndy}
tysiąc	{tyśónc}
ksiądz	{kśóndz}
pączek	{póncek}
mącić	{mónćéc}
rządzić	{rzóńdzéc}

Pisownia tymczasowa przedstawiona w punktach (27) i (28) dobrze oddaje fakty wymowy kurpiowskiej, ale, niestety, przy rozważeniu całego systemu ortograficznego sprawy komplikują się w taki sam sposób jak w języku ogólnopolskim. A mianowicie, wyrazy *ręka* i *Irenka* byłyby, zgodnie z logiką pisowni tymczasowej, zapisane przez *ën* a nie jest prawdą, iż mają tę samą spółgłoskę nosową w wymowie kurpiowskiej.

Jeszcze gorzej wyglądałaby pisownia wyrazów, w których w języku ogólnopolskim występuje *ą* lub *ę*. Na przykład *kąsać* zapisane jako {**kónsać**} sugerowałoby, iż początek wyrazu (oznaczony tłustym drukiem) jest wymawiany tak jak w wyrazie ‘konstytucja’, który zapisuje się po kurpiowsku *kónstytucjã*. Jest to rażąco błędne, gdyż w kurpiowskim *kąsać* głoska *n* nigdy nie jest wymawiana.

Podobnie rzecz wygląda w przypadku *ę*. Gdyby wyraz *kęs* zapisać po kurpiowsku jako {këns}, to powstałoby wrażenie, iż w wymowie pojawia się tutaj *n*, co nie jest prawdą. Wymowę z *n* mamy w wyrazie ‘sens’, zapisywanym po kurpiowsku jako *sëns*, a nie wyrazie

kęs. Z punktu widzenia wymowy kurpiowskiej doskonałym zapisem *ę* i *ą* byłyby litery *ë* z ogonkiem i *ó* z ogonkiem, ale litery takie nie istnieją w zestawach znaków ortograficznych, a więc nie dałoby się ich wydrukować.

Konkludując, próba przybliżenia do wymowy pisowni *ę* i *ą* nie powiodła się. W związku z tym, należy pozostać przy literach *ę* i *ą*. Oznacza to, że po kurpiowsku piszemy dokładnie w tych samych wyrazach co w języku ogólnopolskim,¹⁰ a więc nie tylko *kąsać* i *kęs* lecz także inne wyrazy, na przykład *sęp*, *tędy*, *ręka*, *skąpy*, *prąd* i *bąk*, mają ten sam zapis w dialekcie kurpiowski i w języku ogólnopolskim. Natomiast wymowa *ę* i *ą* jest w kurpiowskim inna. Określają ją dwie reguły: Reguła XV i Reguła XVI.

Reguła XV: wymowa liter *ę* i *ą*

Litery *ę* i *ą* wymawia się jako nosowe *ë* w przypadku *ę* i jako nosowe *ó* w przypadku *ą*.

Nie stanowi problemu fakt, że *ę* i *ą* rozkładają się na samogłoskę plus spółgłoskę nosową w kontekstach wymienionych w punkcie (24) oraz w wyrazach takich jak *ręka* czy *mąka*. Proces ten jest identyczny w języku ogólnopolskim i w dialekcie kurpiowskim. Nie ma więc potrzeby oznaczania go w pisowni.

Kwestią ostatnią dotyczącą *ę* i *ą* jest pisownia tych samogłosek na końcu wyrazu. Obowiązuje tu prosta zasada:

Reguła XVI: pisownia *ę* i *ą* na końcu wyrazu

Na końcu wyrazu zamiast ogólnopolskiego *ę* piszemy *ë* a zamiast *ą* – piszemy *ó*.

¹⁰ Wyjątkiem jest tutaj *ę* i *ą* występujące na końcu wyrazu – zobacz Regułę XVI podaną poniżej.

Regułę tę ilustrują następujące przykłady:

(29)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
a.	kładę	kładë
	imię	jĩńë
	nogę (biernik l.p.)	nogë
b.	kładą	kładó
	nogą (narzędnik l.p.)	nogó

§ 13. Porównanie systemów samogłoskowych

Podsumowując omówienie samogłosek przedstawione w paragrafach od 2 do 12, przyjrzyjmy się systemowi ogólnopolskiemu i kurpiowskiemu. Samogłoski przedstawiam w sposób niedoskonały, gdyż miast symboli transkrypcyjnych IPA używam liter zakładając, że każda z liter reprezentuje samogłoskę taką jak to opisałem w wyżej wymienionych paragrafach. Pomijam *ę* i *ą*, gdyż nie są to nowe typy samogłosek pod względem wartości fonetycznej: *ę* jest samogłoską *e* (w kurpiowskim – *ě*) a *ą* jest samogłoską *o* (w kurpiowskim – *ó*). Jedynym nowym elementem tutaj jest nosowość.

(30) a. *język ogólnopolski*

i	y	u
e		o
	a	

b. *dialekt kurpiowski*

ĩ	y	u
é		ó
e	ë	o
a		ą

Z porównania (30a) i (30b) wynika, że dialekt kurpiowski ma o wiele bogatszy system samogłoskowy niż język ogólnopolski, gdyż (30a) zawiera sześć samogłosek a (30b) ma ich aż dziesięć. Z sześciu samogłosek, które są wspólne dla obydwu systemów, tylko dwie, a mianowicie *e* i *u*, są identyczne w kurpiowskim i w ogólnopolskim. Pozostałe cztery różnią się w mniejszym lub większym stopniu, tak jak to opisałem w paragrafach 4, 5, 6 oraz 8.

§ 14. Pisownia spółgłosek miękkich

Język ogólnopolski jest pod tym względem bardzo skomplikowany, gdyż miękkość oznacza się w pisowni aż na trzy różne sposoby:

(31) oznaczanie miękkości w języku ogólnopolskim

a. kreseczka

Staś, paź, kopeć, śledź, koń

gość, groźba, ćma, dźgać, hańba

b. nieme *i*

siano, ziarno, ciotka, dziadek, nie

c. fonetyczne *i*

siwy, zima, cichy, dziwny, nic

Na końcu lub przed spółgłoską spółgłoski miękkie *ś, ź, ć, dź, ń* oznacza się za pomocą kreseczki (31a). Natomiast przed samogłoskami miękkość jest zapisywana jako nieme *i* (31b). Termin językoznawczy ‘nieme *i*’ odnosi się do faktu, że *i* w (31b) nie jest wymawiane. Na przykład *siano* wymawia się *ś-a-n-o* a nie **ś-i-a-n-o*. Wyrazy w punkcie (31c) mają fonetyczne *i*, tzn. *i*, które jest wymawiane, gdyż stanowi sylabę. Na przykład wyraz *siwy* wymawiamy *ś-i-w-y* a nie **śwy*. Fonetyczne *i* pełni dwie funkcje. Z jednej strony stanowi ono sylabę, z drugiej strony oznacza, że poprzedzająca spółgłoska jest miękka.

Dodatkową komplikację stanowi fakt, iż miękkość w tym samym wyrazie jest oznaczana w różny sposób w zależności od kontekstu:

(32) Staś (mianownik l.p.) – głoska *ś* jest oznaczana kreseczką

Stasia (dopełniacz l.p.) – głoska *ś* jest zapisana jako *s* i nieme *i*

w ten sam sposób: paż – pazia

kopeć – kopcia

śledź – śledzia

koń – konia

Często występują aż trzy sposoby oznaczania miękkości:

(33) koń (mianownik l.p.) – głoska *ń* zapisana jest jako *n* z kreseczką

konia (dopełniacz l.p.) – głoska *ń* zapisana jest jako *n* plus nieme *i*

koni (dopełniacz l.m.) – głoska *ń* zapisana jest jako *n* i fonetyczne *i*

w podobny sposób: kopeć – kopci – kopciami

śledź – śledzi – śledziami

gęś – gęsi – gęsiami

gałąź – gałęzi – gałęziami

Paradoksem jest, że ten tak bardzo skomplikowany system oznaczania miękkości okazuje się w pewnych przypadkach niewydajny. Dowodzą tego wyrazy takie jak *sinus* i *Zanzibar*. Zgodnie z wyłożoną w punkcie (31c) zasadą, powinny być one wymawiane z głoskami *ś* i *ź*, gdyż po *s* w *sinus* i po *z* w *Zanzibar* występuje fonetyczne *i*. W rzeczywistości jednak wyrazy te wymawiane są przez *s* i *z* a nie przez *ś* i *ź*, co nadaje im status wyjątków.

Nie ma żadnego powodu, aby właśnie tworzony system pisowni kurpiowskiej obciążać komplikacjami języka ogólnopolskiego, które tkwią w dzisiejszej ortografii polskiej siłą tradycji. Można natomiast skorzystać z doświadczeń kodyfikacyjnych innych języków i system znacznie uprościć. Na przykład w języku górnołużyckim *ć*, *dź* zapisuje się jedynie w jeden sposób – jako *ć*, *dź*.¹¹ Porównaj:

(34)	<i>ogólnopolski</i>	<i>górnołużycki</i>
	cichy	ćichi
	ciotka	ćetka
	dziwny	dźiwny
	dzień	dżeń

Idąc w ślad za językiem górnołużyckim,¹² proponuję dla kurpiowskiego system oznaczania miękkości określony w Regule XVII.

¹¹ Wartość fonetyczna górnołużyckiego *ć*, *dź* jest trochę inna niż w języku polskim. Litery te oznaczają miękkie *cz*, *dź*, ale fakt ten nie jest istotny dla przeprowadzanego tu wywodu.

¹² Zaproponowana poniżej pisownia kurpiowska idzie w swjej logice dalej niż pisownia górnołużycka, gdyż stanowi system całkowicie jednorodny dla wszystkich miękkich spółgłosek. W górnołużyckim taki jednorodny system istnieje co prawda dla *ć* i *dź*, ale już nie dla *ń*, gdyż przed samogłoskami zapisuje się głoskę *ń* nie jako *ń* lecz jako *nj*, stąd dopełniacz l.p. od wyrazu *dżeń* jest *dnja* a nie **dńa*. Litera *j* jest tutaj niema, tzn. nie jest wymawiana.

Reguła XVII: pisownia spółgłosek miękkich

Głoski miękkie *ś, ź, ć, dź, ń* zapisywane są zawsze jako *ś, ź, ć, dź, ń* niezależnie od kontekstu, w którym występują.

Reguła XVII całkowicie eliminuje nieme *i*, co ilustrują następujące przykłady:

(35)	<i>język ogólnopolski</i>		<i>dialekt kurpiowski</i>	
	<i>mianownik</i>	<i>dopełniacz</i>	<i>mianownik</i>	<i>dopełniacz</i>
	Staś	Stasia	Staś	Staśa
	paź	pazia	pąź	pąża
	kopeć	kopcia	kopeć	kopća
	śledź	śledzia	ślédź	ślédża
	koń	konia	kóń	kóńa

ORAZ

siano	śano
ziarno	źarno
ciotka	ćotka
dziadek	dźądek
nie	ńe

Fonetyczne *i* (czyli kurpiowskie *i*) pozostaje w pisowni, ale pełni tylko jedną funkcję – tworzy sylabę. Zmiękczenie natomiast oznaczane jest zgodnie z Regułą XVII.

(36)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
	siwy	śiwy

zima	žīma
cichy	čichy
dziwny	džiwny
nic	ńic

Występujące w języku ogólnopolskim trzy różne sposoby oznaczania miękkości nie istnieją w kurpiowskim, gdyż jedynym dopuszczalnym zapisem jest zapis dyktowany przez Regułę XVII.

(37)	<i>język ogólnopolski</i>			<i>dialekt kurpiowski</i>		
<i>mianownik</i>	<i>narzędnik</i>	<i>dopełniacz</i>	<i>mianownik</i>	<i>narzędnik</i>	<i>dopełniacz</i>	
gęś	gęsią	gęsi	gęś	gęśó	gęśi	
gałąź	gałęzią	gałęzi	gałąź	gałęźó	gałęźi	
kość	kością	kości	kość	kośćó	kośći	
łódź	łodzią	łodzi	łódź	łódźó	łódźi	
broń	bronią	broni	broń	bróńó	bróńi	

Kurpiowska pisownia eliminuje też wspomniane wyżej paradoksy, z którymi język ogólnopolski nie może sobie poradzić:

(38)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
	sinus	sīnus
	Zanzibar	Zanzībar

W kurpiowskim wiadomo, że wyrazy w punkcie (36) nie są wymawiane przez *ś*, *ź* a wiadomo to stąd, iż nie zostały one zapisane jako **śinus* i **Zanźibar*.

§ 15. Dekompozycja miękkich spółgłosek wargowych

Do grupy spółgłosek określanych jako wargowe należą spółgłoski dwuwargowe *p*, *b*, *m* oraz wargowo-zębowe *f*, *w*. Te pierwsze wymawiane są poprzez zwarcie warg, te drugie powstają w wyniku przybliżenia wargi dolnej do górnych zębów. Spółgłoski wargowe występują albo jako głoski twarde albo jako głoski miękkie. Twarde wargowe wymawiane są w kurpiowskim tak samo jak w ogólnopolskim, na przykład *pusty*, *baba*, *masto*, *fruwać* i *waga*. Ogólnopolskie miękkie wargowe mają swoje kurpiowskie odpowiedniki zgodnie z następującą regułą:

Reguła XVIII: kurpiowskie odpowiedniki miękkich wargowych

język ogólnopolski *dialekt kurpiowski*

<i>p</i> ¹³	<i>pś</i>
<i>b</i> '	<i>bź</i>
<i>f</i> '	<i>ś</i>
<i>w</i> '	<i>ź</i>
<i>m</i> '	<i>ń</i>

Dla prawidłowego stosowania Reguły XVIII konieczne jest określenie, w jakich kontekstach występują miękkie wargowe w języku ogólnopolskim. Zasada jest tu prosta.

Reguła XIX: miękkie wargowe w języku ogólnopolskim

¹³ Jak już wcześniej wspomniałem, apostrof ' oznacza miękkość.

Spółgłoski wargowe *p, b, f, w, m* są miękkie jeżeli po nich znajduje się litera *i*.

Reguły XVIII i XIX ilustrują następujące przykłady:

(39) *język ogólnopolski* *dialekt kurpiowski*

	piorun	pśorun
	pić	pśić
	biały	bźały
	bić	bźić
	parafia	paraśjã
\	potrafi	potraśi
	wiewiórka	żeźórka
	wilk	źilk
	miasto	ńasto
	miły	ńiły

Znajdując kurpiowskie odpowiedniki wyrazów ogólnopolskich należy stosować rozumowanie, które wyjaśnię na przykładzie wyrazów *biodro* i *wina*. Zaczynamy od ustalenia, czy w języku ogólnopolskim w wyrazie *biodro* występuje miękkie czy twarde *b*. Określa to Reguła XIX – po *b* jest litera *i*, a więc *b* jest miękkim *b'*. Wobec tego ma zastosowanie Reguła XVIII. Mówi ona, że miękkie *b'* jest zapisywane i wymawiane w kurpiowskim jako *bź*. Z rozumowania tego wypływa wniosek, że ogólnopolski wyraz *biodro* pisze się *bźodro*. Jest to wynik prawidłowy.¹⁴

¹⁴ Oprócz *bźodro* w kurpiowskim występuje też *bźedro*. Obie formy są używane.

W podobny sposób ustalamy kurpiowski odpowiednik ogólnopolskiego wyrazu *wina*. W wyrazie tym *w* występuje przed *i*, a więc zgodnie z Regułą XIX jest to miękkie *w'*. Reguła XVIII określa, że ogólnopolskie miękkie *w'* jest wymawiane i pisane po kurpiowsku jako *ź*. Dodatkowo, kurpiowskim odpowiednikiem samogłoski *i* jest *ĩ*. Zestawiając te fakty razem, otrzymujemy kurpiowski wyraz *źina* jako odpowiednik ogólnopolskiego *wina*. I to również jest wynik prawidłowy.

Powstaje pytanie, czy rozumowanie przeprowadzone powyżej może być stosowane do dowolnego wyrazu ogólnopolskiego. Odpowiedź na to pytanie nie jest całkowicie jasna. Słuszne wydaje się przyjęcie powyższego rozumowania jako generalnej normy, ale należy zachować pewną ostrożność, gdyż w badaniach moich notowałem wymowy *bybljã* i *bybloteka* miast oczekiwanych *bźibljã* i *bźibloteka*. Natomiast wyraz *bibuła*, który tak jak *biblia* i *biblioteka* jest obcego pochodzenia, był wymawiany *bźibuła* a nie **bybuła*. Wypływa stąd wniosek, iż sprawa wymaga dalszych badań.

Ostatnią kwestią jest wyjaśnienie, skąd bierze się *ś*, *ź* w wyrazach takich jak *Kurps* i *gotąbź*. Ich odpowiedniki ogólnopolskie – *Kurp* i *gotąb* – nie mają *i* po *p*, *b*, a więc Reguła XIX nie ma tu zastosowania. Nie powinna więc również stosować się Reguła XVIII, czyli nie powinny się pojawić *ś* i *ź* w wyrazach *Kurps* i *gotąbź*.¹⁵ Odpowiedzi na te pytania należy szukać w rozwoju historycznym tych wyrazów. Do XVIII wieku *Kurp* i *gotąb* były rzeczywiście wymawiane z miękką spółgłoską w języku ogólnopolskim, a więc jako *Kurp'* i *gotąb'*. W wieku XIX końcowe *p'*, *b'* stwardniały, czyli zamieniły się na *p*, *b*, stąd dzisiaj nie da się odczytać z ogólnopolskiego *Kurp* i *gotąb*, że prawidłowymi kurpiowskimi odpowiednikami tych wyrazów są *Kurps* i *gotąbź*. Występowanie tutaj *ps* i *bź* wyjaśnia fakt, iż w kurpiowskim końcowe stwardnienia nie zaszło, tak więc Reguła XVIII, że miękkie *p'*, *b'* realizowane są w kurpiowskim jako *ps*, *bź* miała zastosowanie.

¹⁵ W *gotąbź*, tj. w formie mianownika l.p., *bź* jest na końcu wyrazu i w związku z tym, podlega ubezdźwięcznianiu końcowemu zgodnie z zasadą sformułowaną w punkcie (5). Dźwięczne *bź* występuje w odmianie tego wyrazu przez przypadki, na przykład w mianowniku l.m. *gotąbźe*.

§ 16. Twarde *k* i *g*

W dialekcie kurpiowskim *k* i *g* zawsze wymawia się twardo, dlatego po *k*, *g* nigdy nie piszemy *i* czy *ï*. Porównaj:

(40) *język ogólnopolski* *dialekt kurpiowski*

kiedy	kedy
łokieć	łokeć
kiełbasa	kełbasa
wysokie (l.m.)	wysoke
węgiel	węgel
szczygieł	scygeł
długie (l.m.)	długe

Zaproponowany w punkcie (40) zapis kurpiowski przez samo *e* a nie *ie* ustanawia doskonałą relację pomiędzy pisownią a wymową, gdyż zapis ortograficzny odpowiada dokładnie wymowie. Dodać tu należy, iż w języku ogólnopolskim twarde *k*, *g* przed *e* istnieją a ich twardość za pisywana jest właśnie poprzez samo *e*, jak na przykład w wyrazach *kelner* i *generał*. Jest więc rzeczą oczywistą, iż skoro w dialekcie kurpiowskim *k*, *g* wymawiane są twardo w wyrazach takich jak *kiedy* i *węgiel*, to należy je zapisywać bez *i*, czyli jako *kedy* i *węgel*. Ta prosta zmiana w zapisie ortograficznym w sposób jasny określa wymowę. Nie potrzeba zatem ustanawiać tu żadnej reguły, gdyż przy zapisie *kedy* i *węgel* jedyną możliwą wymową jest wymowa z twardym *k* i *g*.

Zasada występowania twardego *k* i *g* rozciąga się również na wyrazy, które w ogólnopolskim mają *i*. Właściwym kurpiowskim zapisem jest więc zapis przez *y*.

(41) *język ogólnopolski* *dialekt kurpiowski*

kij	kyj
kichać	kychać
kiwać	kywać
wysoki	wysoky
gibki	gybky
ginać	gynać
długi	długy

Poprzez twardą wymowę *k*, *g* spowodowaną brakiem *i* czy *ĩ* po *k*, *g* kurpiowski nawiązuje do polszczyzny sprzed XVI wieku. W tym okresie *k*, *g* były wymawiane tak jak w dzisiejszym kurpiowskim, o czym świadczą staropolskie zapisy z *y* w wyrazach takich jak *kyj* czy *gybky*. W wieku XVI *y* zmieniło się w *i* powodując zmiękczenie *k*, *g* w języku ogólnopolskim, ale nie w kurpiowskim. Zmiany *y* w *i* po *ch* następowały w sposób niekonsekwentny, gdyż na przykład staropolskie *chychotać*, *Hyszpan* i *Chyny* zmieniły się w *chichotać*, *Hiszpan* i *Chiny* (Rospond 1973, Klemensiewicz 1974, Długosz–Kurczabowa i Dubisz 2006), natomiast wyrazy *chyba*, *chytry*, *pochylić się*, *chybić* itp. pozostały bez zmiany, czyli pozostały z *y*, tak jak w staropolskim.

Dialekt kurpiowski, w odróżnieniu od języka ogólnopolskiego, nigdy nie poddał się historycznemu procesowi zmieniającemu *y* na *i* po spółgłoskach *k*, *g*, *ch*, stąd dzisiejsze brzmienie wielu słów. Reguła jest prosta:

Reguła XX: twarde *k*, *g*, *ch*

Po *k*, *g*, *ch* (lub *h*) zamiast *i* albo *ĩ* zawsze pisze się i wymawia *y*.

Zasada ta dotyczy też *h*, gdyż w kurpiowskim, tak samo jak w języku ogólnopolskim, *h* i *ch* wymawia się identycznie. Reguła XX nie ma wyjątków i obejmuje zarówno wyrazy pochodzenia słowiańskiego jak i wyrazy zapożyczone. Porównaj:

(42)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
	Hiszpan	Hyśpan
	Chiny	Chyny
	higiena	hygena
	historia	hystorjã
	kilometr	kylometer
	kino	kyno
	gips	gyps
	gitara	gytara

Różne reguły mogą współdziałać w ustalaniu pisowni i wymowy kurpiowskiej.

Przykładem jest tutaj końcówka narzędnika l.p. rzeczowników męskich:

(43)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
	krok – krokiem	krok – krokëm
	próg – progiem	próg – progëm

Zgodnie z Regułą XX w kurpiowskim nie może wystąpić *i* po *k*, *g*, *ch*, co wskazywałoby, że narzędnikiem l.p. powinny być formy **krokem* i **progem*, ale tu włącza się Reguła XIV. Określa ona (zobacz § 11), że *e* zastępowane jest przez *ë* przed *m*, *n*, *ń*, a więc **krokem* i

**progem* muszą zmienić się na *krokëm* i *progëm*. Wyjaśnia to wskazane w punkcie (43) różnice pomiędzy językiem ogólnopolskim a dialektem kurpiowskim.

§ 17. Mazurzenie

Język ogólnopolski ma wyjątkowo bogaty system spółgłosek zwanych sybilantami obejmujący aż trzy szeregi spółgłosek:

(44) *sybilanty w języku ogólnopolskim*

szereg I: s, z, c, dz – kosa, koza, co, miedza

szereg II: sz, ź, cz, dź – szum, żaba, czas, móźdżek

szereg III: ś, ź, ć, dź – kość, gałąź, być, miedź

Jest rzeczą naturalną, że ten skomplikowany system będzie podlegał uproszczeniom poprzez eliminowanie któregoś z trzech szeregów sybilantów i dokładnie tak się dzieje.

Język kaszubski, w którym system przedstawiony w punkcie (44) kiedyś występował (Breza i Treder 1981, Dejna 1973) wyeliminował szereg III sybilantów, czyli *ś, ź, ć, dź*. Spółgłoski te zostały zastąpione przez spółgłoski szeregu I. W odróżnieniu od kaszubskiego, kurpiowski, tak jak język ogólnopolski, zachował szereg III sybilantów. Fakty te ilustrują przykłady w punkcie (45). Ich dobór tutaj oraz w punkcie (46) nie jest przypadkowy. Chodziło o znalezienie wyrazów, które w polskim i kaszubskim są takie same, z wyjątkiem różnicy, która pojawia się w użyciu sybilantów.

(45) *język kaszubski*: ś, ź, ć, dź → s, z, c, dz

<i>język ogólnopolski</i>	<i>język kaszubski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
sidło	sydło	śidło
dość	dosc	dość
zielony	zelony	żelóny
jezioro	jezoro	jeżoro
ciotka	cotka	ćotka
ćma	cma	ćma
dziura	dzura	dżura
dziś	dzys	dźiś

Przykłady w punkcie (46) dowodzą, że szereg II sybilantów (*sz, ź, cz, dź*) został zachowany w kaszubskim ale nie w kurpiowskim. Kurpiowska innowacja polega na tym, że szereg II został zastąpiony przez szereg I.

(46) *dialekt kurpiowski*: sz, ź, cz, dź → s, z, c, dz

<i>język ogólnopolski</i>	<i>język kaszubski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
sześć	szesc	seść
szary	szari	sary
żona	żona	zóna
żarłoczny	żarłoczny	zarłocny
czas	czas	cas
cześć	czesc	ceść
drożdże	drożdże	drozdze

Konkludując, system sybilantów w języku ogólnopolskim jest bardzo skomplikowany, gdyż zawiera aż trzy szeregi tych spółgłosek wymienione w punkcie (44). Konsekwencją tego faktu jest zmniejszenie kontrastów pomiędzy sybilantami, gdyż w tej samej artykulacyjnej przestrzeni występują trzy różne typy sybilantów, na przykład *s*, *sz* i *ś*. System ten został uproszczony w języku kaszubskim poprzez wyeliminowanie szeregu III sybilantów. Podobny proces zaszedł w dialekcie kurpiowskim, z tym że wyeliminowaniu uległ szereg II a nie III. Zmiany te doprowadziły do zwiększenia kontrastów pomiędzy sybilantami.

Proces eliminowania szeregu II sybilantów, a więc ten, który zaszedł w kurpiowskim, nazywa się mazurzeniem. Jest to dawny proces, gdyż występował on już w polszczyźnie XIV wieku (Taszycki 1948, Dejna 1973), tak więc musiał on również występować w mowie pierwszych osadników na Kurpiach w wieku XVI. Mazurzenie pojawia się na obszarze znacznie szerszym niż Kurpie i obejmuje wszystkie gwary mazowieckie oraz małopolskie, w tym gwary góralskie (Dejna 1973). Szczegółowe zmiany dotyczące mazurzenia są trochę bardziej złożone, niż te dotychczas wspomniane, a więc rozpatrzmy je po kolei.

Głoski zapisywane literami *cz*, *dż* zastępowane są przez *c*, *dz*, jak w punkcie (47).

(47) mazurzenie: *cz*, *dż* → *c*, *dz*

<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
czysty	cysty
czzerwony	cérwóny
tłuszcz	tłusc
móźdzek	móźdzek
miażdży	ńązdzy
drożdże	drozdze

Wyjątkowo zdarza się, że *dź*, *cz* zastępowane są przez *dź*, *ć*. Przykładami są tutaj wyrazy *dźdźownica* i *cztery*, które pojawiają się w kurpiowskim jako *dźdźownica* i *ćtéry*, z tym że obok formy *ćtéry* występuje też (i jest częstsza) form *štéry*.¹⁶

Eliminowanie z systemu *sz*, *ź* dokonało się na dwa sposoby – *sz*, *ź* zostały zastąpione albo przez *s*, *z* albo przez *ś*, *ź* i nie da się tu ustalić zasady, która określałaby konteksty rozróżniające te dwa typy zmian.

(48) a. mazurzenie: *sz*, *ź* → *s*, *z*

<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
szum	sum
dusza	dusa
kasza	kasa
żałoba	załoba
pobożny	pobozny
mężczyzna	mężczyzna

b. mazurzenie: *sz*, *ź* → *ś*, *ź*

<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
Warszawa	Warsawa
szwagier	śwager
szkoła	skoła
żelazo	źelazo
różny	różny
wrażliwy	wrażlywy

¹⁶ Podobnie wyjątkowe odstępstwa od ogólnej reguły występują też w języku kaszubskim. Chociaż normalnie *ć*, *dź*, *ś* zastępowane są przez *c*, *dż*, *s*, tak jak w punkcie (45), to jednak w wyrazach odpowiadających ogólnopolskim wyrazom *ciekawyy*, *dziadulek* i *świst*, sybilanty *ć*, *ź*, *ś* zostały zastąpione przez *cz*, *dź*, *sz*, gdyż odpowiednikami tych wyrazów w kaszubskim są *czekawyy*, *džadulink* i *szwist*.

Czasami współwystępują dwie formy. Na przykład *Myszyniec* jest wymawiany przez niektórych jako *Mysëńec* a przez innych jako *Mysėńec*, przy czym ta ostatnia wymowa jest znacznie częstsza.

Powyższe rozważania podsumowuje Reguła XXI.

Reguła XXI: mazurzenie

Ogólnopolskie *cz*, *dż* są zastępowane w kurpiowskim przez *c*, *dz*, natomiast *sz*, *ż* są zastępowane najczęściej przez *s*, *z* a rzadziej przez *ś*, *ź*.

Na pierwszy rzut oka wydawać się może, że Reguła XXI nie jest w pełni prawidłowa. Chodzi tu o to, że głoski zapisywane w ogólnopolskim literami *sz*, *ż* istnieją w kurpiowskim. Sprzeczność jest jednak pozorna.

W dzisiejszym języku ogólnopolskim nie rozróżnia się w wymowie głoski zapisywanej jako *ż* od głoski zapisywanej jako *rz*. Oznacza to, że początkowa głoska w wyrazach *żaden* i *rzadko* brzmi identycznie. Kurpiowski traktuje te wyrazy inaczej – *ż* podlega mazurzeniu i jest wymawiane jako *z*, natomiast *rz* mazurzeniu nie podlega, więc zachowuje głoskę dokładnie taką jaką występuje w ogólnopolskim. Tę prawidłowość ilustrują poniższe przykłady:

(49) <i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
rzadko	rzådko, nie *zådko
rzeka	rzéka, nie *zéka
korzeń	korzėń, nie *kozėń
brzeg	brzég, nie *bzég

grzech

grzéch, nie *gzéch

Głoska zapisywana w ogólnopolskim jako *sz* też istnieje w kurpiowskim. Jest ona wynikiem ubezdźwięcznienia *rz*. Proces ten zachodzi na końcu wyrazu (Reguła I) lub w sąsiedztwie spółgłoski bezdźwięcznej, czyli *p, t, k* i *ch*.¹⁷ Zasada ubezdźwięcznienia w ogólnopolskim i kurpiowskim jest taka sama.

(50) ubezdźwięcznianie *rz*

a. ubezdźwięcznianie na końcu wyrazu

<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
talerz	talérz
pieprz	pśeprz
piekarz	pśekårz

b. ubezdźwięcznianie w sąsiedztwie spółgłoski bezdźwięcznej

<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
trzy	trzy
krzyk	krzyk
chrzest	krzest
gorzki	gorzky

Zdarzyć się może, że w kurpiowskim wystąpi *rz* mimo że nie istnieje ono w danym wyrazie w języku ogólnopolskim. Przykładem jest *sierpień*, którego kurpiowskim odpowiednikiem jest *śérzpśëń*. Głoska zapisana jako *rz* jest tu wymawiana bezdźwięcznie, czyli jako *sz*, gdyż znajduje się przed bezdźwięcznym *p*.

¹⁷ Spółgłoskami bezdźwięcznymi są też głoski zapisywane literami *f, s, ś, ć*, ale nie ma przykładów, w których występowałyby one obok *rz*.

Z analizy przykładów w punktach (49) i (50) wynika kolejna reguła:

Reguła XXII: pisownia i wymowa *rz*

W dialekcie kurpiowskim pisze się i wymawia *rz* tak jak w języku ogólnopolskim.

Jako podsumowanie powyższych rozważań, przeanalizujmy wyraz *żołnierz*. Reguła XXI (mazurzenie) ma zastosowanie do *ż*, a więc po kurpiowsku wyraz ten będzie zaczynał się od *z*. Reguła XVII nakazuje zapis miękkiej spółgłoski jako *ń*.¹⁸ Natomiast Reguła XXII zabrania zmieniania pisowni *rz*. Z zastosowania tych reguł wynika, że *żołnierz* pisze się po kurpiowsku *zołńierz*. Faktycznie wyraz ten jest wymawiany z *é* a nie z *e*, czego reguły nie są jednak w stanie przewidzieć. Konkludując, odpowiednikiem ogólnopolskiego *żołnierz* jest w kurpiowskim *zołńérz*.

Z analizy powyższej wypływa ważny wniosek. Choć w procesie poszukiwań kurpiowskiego odpowiednika wyrazu ogólnopolskiego wydatnie pomagają nam reguły, nie wszystkie głoski da się na podstawie tych reguł przewidzieć. Fakt ten nie jest niczym dziwnym, wręcz odwrotnie, jest on typowy dla zróżnicowania dialektalnego języka, gdyż dialekty to systemy niezależne i nigdy nie są stuprocentowo przewidywalne.

Pozostaje jeszcze pytanie, dlaczego *rz* nie poddało się mazurzeniu, mimo że uczyniło to *ż*. Odpowiedzi dostarcza historia języka polskiego. Głoska zapisywana jako *rz* była wymawiana odmiennie od głoski zapisywanej jak *ż* w czasie kiedy zachodził proces mazurzenia, czyli w wieku XIV. Mianowicie, jeszcze w wieku XVI *rz* oznaczało głoskę pośrednią pomiędzy *r* a *ż*, taką jaką mamy dzisiaj w języku czeskim w wyrazie *řeka*, który jest czeskim odpowiednikiem polskiego *rzeka*. Reguła mazurzenia nie miała więc zastosowania.

¹⁸ Wiemy, że jest to miękkie *ń* w ogólnopolskim, gdyż w pisowni *n* znajduje się przed literą *i*. Zobacz § 14, punkt (31).

§ 18. Pisownia *j* oraz *ł*

Jeśli chodzi o zapis głoski *j*, język ogólnopolski czyni to w sposób niedoskonały. Dzieje się tak z trzech powodów. Po pierwsze, zapis nie jest jednorodny. Po drugie, pisownia nie odzwierciedla kontrastów, które istnieją w wymowie. Wreszcie, po trzecie, litera *j* eliminowana jest z pisowni mimo że *j* jako głoska istnieje w wymowie. Rozpatrzmy rzecz po kolei:

Problem I

Głoska *j* zapisywana jest w języku ogólnopolskim na dwa sposoby – jako *j* w wyrazach takich jak *jutro*, *pojazd* i *raj* oraz jako *i* w wyrazach takich jak *diabeł*, *lilia* i *diagram*. Co prawda komplikacją jest istnienie dwóch różnych zapisów tej samej głoski, ale zasada wydaje się być jasna – litery *i* używa się po spółgłosce a litery *j* w pozostałych kontekstach. Przy bliższym oglądzie okazuje się, że zasada ta nie jest całkiem prawidłowa, gdyż w wyrazach *Rosja*, *Azja* i *Francja* głoskę *j* oddaje się za pomocą litery *j* pomimo faktu, iż stoi ona po spółgłosce, czyli kontekst jest taki sam jak w *Holandia*, *Hiszpania*, *Mongolia* i *Bułgaria*, w których to wyrazach głoska *j* zapisana jest jako *i* (wymowa: *Holandja*, *Hiszpanja*, *Mongolja* i *Bułgarja*). Dlaczego więc w wyrazach *Rosja*, *Azja* i *Francja* nie piszemy *i*? Odpowiedź sama się nasuwa, kiedy spróbujemy zapisać te wyrazy przez *i* – **Rosia*, **Azia* i **Francia*. Taki zapis błędnie sugeruje, iż w wymowie powinny pojawić się *ś*, *ź* i *ć*, stąd konieczność użycia w pisowni *j* a nie *i*. I tak dochodzimy do sedna sprawy. Ponieważ język ogólnopolski oznacza zmiękczenie za pomocą niemego *i* (zobacz § 14) miast, jak kurpiowski tylko za pomocą kreskowania liter, staje się konieczne użycie *j* w *Rosja*, *Azja* i *Francja*. Konkludując, język ogólnopolski ma bardzo skomplikowany system zapisywania głoski *j* – zapisuje się ją jako *j* po spółgłoskach ale nie po wszystkich; w pozostałych kontekstach używa się litery *i*.

Problem II

Ortografia ogólnopolska nie jest w stanie odzwierciedlić wszystkich kontrastów pomiędzy wyrazami. Ilustrują to następujące przykłady:

(51) dania (liczba mnoga od *danie*) – Dania

Mania (zdrobnienie od *Maria*) – mania (jak na przykład w zwrocie

mania prześladowcza)

Pod względem ortograficznym wyrazy te są identyczne (pomijam tu małe i duże litery), ale ich wymowa jest różna. W *dania* i *Mania* litera *i* jest niema, natomiast w *Dania* i *mania* litera *i* reprezentuje głoskę *j* (wymowa: *Danja*, *manja* a nie **dańa*, **mańa*). Ta niemożność odzwierciedlenia kontrastu jest istotną wadą pisowni ogólnopolskiej.

Problem III

Zdumiewającym jest fakt, że litera *j*, która istnieje w wymowie jako *j*, jest rugowana z pisowni w języku ogólnopolskim. Wygląda to wręcz na zamierzone uszkodzenie relacjom pomiędzy pisownią a wymową. Problem ten ilustrują następujące wyrazy:

(52) słój – słoik

wybój – wyboisty

strój – stroić

Analizując wyraz *słoik* dochodzimy do wniosku, iż składa on się z dwóch części: części *słój* oraz części *ik* (tzw. przyrostka zdrabniającego). Część *ik* daje się wydzielić w *słoik*, gdyż wiemy, że występuje ona również w innych wyrazach, na przykład w *koń* – *konik*. Gdyby *i* w

stoik należało do części *stój*, to przyrostkiem musiałyby być samo *k*. Z kolei, gdyby to było prawdą, to formą zdrobniałą od *koń* musiałby być wyraz **końk* a nie *konik*.

Z rozumowania powyższego wynika, że wyraz *stoik* dzielony jest na części w następujący sposób (znak plus wskazuje granicę podziału): *sto+ik*. Problem polega na tym, że ten zapis ortograficzny nie odpowiada wymowie {*stojik*}, a tak właśnie (czyli z *j*) wyraz ten jest wymawiany. Inne słowa, zarówno wymowa jak i rozumowanie analizujące budowę wyrazu wskazują, iż prawidłowym zapisem byłoby *stojik*, ale zapis ten byłby w języku ogólnopolskim po prostu błędem ortograficznym.

Oceńmy fakty:

- (i) w wyrazie *stoik* wymawia się *ji* a nie samo *i*;
- (ii) to *j* w wymowie pochodzi z wyrazu *stój*, od którego wyraz *stoik* jest utworzony;
- (iii) mimo że *j* jest potrzebne (gdyż jest wymawiane) zasada ortograficzna języka ogólnopolskiego ruguje je z pisowni uznając za jedynie dopuszczalny zapis *stoik* bez *j*.

Działanie takie wygląda jakby ktoś złośliwie utrudniał zasady ortografii celowo doprowadzając do rozbieżności pomiędzy pisownią a wymową. Z powyższego wyciągam wniosek, iż zapis *stoik* nie jest zapisem racjonalnym a zasady ortografii ogólnopolskiej nie są wzorcem doskonałości.

Rozumowanie w przypadku wyrazów *wybój* – *wyboisty* i *strój* – *stroić* wymienionych w punkcie (52) jest, pod względem argumentacji, dokładną paralełą do właśnie przeprowadzonego rozumowania w stosunku do wyrazu *stoik*. Ograniczę się więc jedynie do naszkicowania ogólnego scenariusza.

Wyraz *wyboisty* składa się z dwóch części: *wybój* oraz *isty*. W zapisie *wyboisty* litera *i* należy do części *isty*, gdyż widzimy ją w wyrazie *ciemisty*, który został utworzony od wyrazu *cień* właśnie przez dodanie części *isty*. Oznacza to, że częściami w wyrazie *wyboisty*

są *wybo+isty*, czyli *j* z wyrazu *wybój* zostało usunięte z pisowni w wyrazie *wyboisty*. Tym niemniej *j* istnieje w wymowie, gdyż mówimy {wybojisty} a nie {*wyboisty}.

Wyraz *stroić* został utworzony od wyrazu *strój* przez dodanie cząstki *ić*; porównaj paralelne *leń – lenić*. Pod względem budowy gramatycznej *stroić* dzieli się na *stro+ić*, czyli *j* z wyrazu *strój* zostało wyrugowane z pisowni *stroić*. Nie zmienia to faktu, iż *j* w *stroić* jest wymawiane, gdyż mówimy {strojić} a nie {*stroić}.

Spójrzmy jak z identycznym problemem jak ten tu przedstawiony poradziły sobie inne języki słowiańskie, na przykład słowacki i górnołużycki.

(53) a. *słowacki*

kraj (po polsku ‘rejon’) – krajina (po polsku ‘kraj’)

spoj (po polsku ‘połączenie’) – spojit’ (po polsku ‘połączyć’)

b. *górnołużycki*

kraj (po polsku ‘kraj’) – krajik (po polsku ‘kraik’)

klij (po polsku ‘klej’) – klijić (po polsku ‘kleić’)

Logika ortografii słowackiej i górnołużyckiej jest prosta – *j* pisze się tam, gdzie się je wymawia.

Podsumowując, język ogólnopolski wytworzył nieracjonalny jeśli nie wręcz absurdalny system zapisywania głoski *j*:

(i) pisze się ją na dwa sposoby – jako *j* i jako *i* – i zasady obowiązujące przy tej pisowni są wielce skomplikowane (Problem I);

(ii) zatracą się kontrasty typu *dania – Dania* (Problem II);

(iii) ruguje się *j* z pisowni, mimo że istnieje ono w wymowie (Problem III).

Nie ma żadnego powodu, aby ten tak ułomny system zapisu głoski *j* przenosić na literacki dialekt kurpiowski. Skoro więc właśnie tworzymy pisownię kurpiowską, nie ma sensu obciążać ją zaszłościami języka ogólnopolskiego. Racjonalnym rozwiązaniem problemu dla literackiego dialektu kurpiowskiego jest Reguła XXIII.

Reguła XXIII: pisownia głoski *j*

Jedynym prawidłowym zapisem głoski *j* jest litera *j*.

Reguła ta oznacza, że *j* piszemy wszędzie tam gdzie je słyszymy. Mamy więc następujące zapisy:

(54)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
a.	jutro	jutro
	pojjazd	pojãzd
	raj	rãj
	diabeł	djãbół
	lilia	lyljã
	Holandia	Holandjã
	Hiszpania	Hyśpańjã
	Mongolia	Móngoljã
	Bułgaria	Bułgarjã
	Rosja	Rosjã
	Azja	Azjã
	Francja	Francjã

b.	dania	dańa
	Dania	Dańjã
	Mania	Mańã
	mania	mańjã
c.	słój – słoik	słój – słojik ¹⁹
	wybój – wyboisty	wybójjisty
	strój – stroić	strój – strojéc ²⁰
	stroisz się	strojīs śë

Regułę XXIII mówiącą, iż pisze się *j* tam gdzie się je słyszy należy poszerzyć o zapis głoski, którą w pisowni reprezentuje litera *ł*. Oznacza to, że piszemy *ł* tam gdzie je słyszemy. Na przykład wyrazy *muzeum* i *liceum* zapisywany są jako *muzełum* i *lycełum*. Ortografia języka ogólnopolskiego jest w takich przypadkach ułomna podobnie jak w przypadku opuszczania w pisowni głoski *j*, czego dowodzą przykłady w punkcie (54c). W języku ogólnopolskim wymawiamy *ł* w wyrazach takich jak *muzeum* i *liceum*, ale norma ortograficzna zakazuje umieszczania tej głoski w pisowni. Nie ma powodu, aby kurpiowski naśladował w tej ułomności język ogólnopolski.

§ 19. Protetyczne *j* oraz *ł*

Niektóre języki słowiańskie (bądź ich dialekty) wykształciły tzw. głoski protetyczne. Są to głoski występujące przed samogłoskami na początku wyrazu. Nazywane są protetycznymi, gdyż powstały w trakcie rozwoju historycznego języka czy dialektu a nie istniały w źródłosłowie prasłowiańskim. Przykładem jest tutaj język górnołużycki:

¹⁹ W kurpiowskim oprócz formy *słojik* występuje też forma *słojek*.

²⁰ Częstką tworzącą czasownik w bezokoliczniku w kurpiowskim jest *éc* a nie *ić*, jak w języku ogólnopolskim.

(55)	<i>ogólnopolski</i>	<i>górnoużycki</i>
	imać się	jimać
	ikra	jikra
	ich	jich

W języku prasłowiańskim wyrazy te nie miały *j*, a więc język polski a nie górnoużycki dochowuje tutaj wierności faktom historycznym. Na przestrzeni wieków górnoużycki wykształcił *j* przed *i* na początku wyrazu, czyli tzw. protetyczne *j*. Oczywiście *j* występuje nie tylko w pisowni lecz także w wymowie.

Drugą protetyczną głoską górnoużycką jest *w*. Wyjaśnić tu trzeba, że górnoużyckie *w* nie jest wymawiane tak jak polskie *w*. W wymowie brzmi ono bardzo podobnie do polskiego *ł*, ale nie jest z polskim *ł* identyczne (Šewc 1968).

(56)	<i>ogólnopolski</i>	<i>górnoużycki</i>
a.	on	wón
	obraz	wobraz
	okno	wokno
b.	ucho	wucho
	uzda	wuzda
	uczyć	wućić

System głosek protetycznych w kurpiowskim, choć wykształcony całkowicie niezależnie od górnoużyckiego, jest w zasadzie identyczny jak w górnoużyckim. W punkcie (57) powtarzam przykłady z punktów (55) i (56), ale dodaję do nich odpowiedniki kurpiowskie.

(57)	<i>ogólnopolski</i>	<i>górnolужиcki</i>	<i>kurpiowski</i>
a.	imać się	jimać	jïmacć śë
	ikra	jikra	jïkra
	ich	jich	jéch ²¹
b.	on	wón	łón
	obraz	wobraz	łobraz
	okno	wokno	łokno
c.	ucho	wucho	łucho
	uzda	wuzda	łuzda
	uczyć	wučiť	łucéc

Ceberek (2003) zauważa, że w kurpiowskim żaden wyraz nie rozpoczyna się od samogłoski.

Zasada to dotyczy też wyrazów rozpoczynających się od *a*.

(58)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
	ale	łale
	alkierz	łalkérz
	Antek	Łantek
	albo	łalbo
	amen	łamën

²¹ Kurpiowski rozszerzył zasadę dodawania protetycznego *j* przed *i* na kontekst samogłoski *é*.

Wykształcenie protetycznego *t* przed *a* jest bardzo ciekawą i oryginalną kurpiowską innowacją, gdyż zjawisko to nie ma odpowiedników w żadnym spośród wielu setek języków i dialektów zbadanych do tej pory przez językoznawców.

Powyższe rozważania streszcza syntetycznie Reguła XXIV.

Reguła XXIV: pisownia głosek protetycznych

W dialekcie kurpiowskim wyrazy ogólnopolskie zaczynające się od *i* poprzedza się literą *j* a wyrazy zaczynające się od *u*, *o*, *a* poprzedza się literą *t*.

§ 20. Ubezdźwięcznianie w czasie przeszłym

W § 1 omówiłem ubezdźwięcznianie głosek w pozycji końcowej wyrazu (Reguła I) stwierdzając, że wyrazy takie jak *próg*, *głód* i *wóz* wymawiane są z końcową głoską bezdźwięczną, a więc jako {prók}, {głót} i {wós}. Ponieważ zjawisko to występuje również w języku ogólnopolskim, przyjęliśmy zasadę, iż ubezdźwięczniania nie oznacza się w pisowni, czyli *próg*, *głód* i *wóz* pisze się przez *g*, *d* z a nie przez *k*, *t*, *s*. Wyjątkiem od tej zasady są czasowniki zakończone w języku ogólnopolskim w formie męskiej czasu przeszłego na spółgłoskę dźwięczną taką jak *g*, *d* czy *z*. W kurpiowskim spółgłoski takie ubezdźwięczniają się nie tylko na końcu wyrazu ale też przed końcówkami *ëm* i *eś*. Porównaj:

(59)	<i>język ogólnopolski</i>	<i>dialekt kurpiowski</i>
a.	mógł	mók
	mogłem	mókëm
	mogłeś	mókeś
b.	kładł	kłåt
	kładłem	kłåtëm

	kładłeś	kłâteś
c.	wiózł	zós
	wiozłem	zósëm
	wiozłeś	zóseś

Chociaż wystąpienie w wymowie spółgłoski bezdźwięcznej w trzeciej osobie liczby pojedynczej, czyli w *mók*, *klât* i *zós*, jest przewidywalne z Reguły I o ubezdźwięcznieniu końcowym, to jednak wystąpienie tych głosek w osobie pierwszej (*mókëm*, *klâtëm* i *zósëm*) i w osobie drugiej (*mókeś*, *klâteś* i *zóseś*) przewidywalne już nie jest, gdyż głoski te nie znajdują się na końcu wyrazu. W związku z tym, aby uniknąć ewentualnych błędów w wymowie, słuszne jest oznaczanie ubezdźwięczniania w pisowni, tak jak to widać w punkcie (59). Zasadę tę określa Reguła XXV.

Reguła XXV: ubezdźwięcznianie w czasie przeszłym

W kurpiowskich odpowiednikach ogólnopolskich czasowników typu *mógł*, *mogłem*, *mogłeś* piszemy literę oznaczającą spółgłoskę bezdźwięczną, a więc *mók*, *mókëm*, *mókeś*.

Warto dodać, iż w kurpiowskim nie pisze się końcowego *ł* w formach męskich czasu przeszłego takich jak *mók*, *mókëm* i *mókeś*, gdyż *ł* nie jest tu nigdy wymawiane. Zauważyć też trzeba, że w pierwszej i drugiej osobie czasu przeszłego występuje *ó* a nie *o*, tak jak w języku ogólnopolskim, czyli piszemy i mówimy *mókëm* i *mókeś* a nie **mokëm* i **mokeś*; podobnie *zósëm* i *zóseś* a nie **zosëm* i **zoseś*. W trzeciej osobie czasownika *kłaść* występuje *â* a nie *a*, czyli piszemy i mówimy *klât* a nie *klat*. To samo *â* pojawia się też w pierwszej i drugiej osobie, a więc piszemy i mówimy *klâtëm* i *klâteś* a nie **klatëm* i **klates*. Z powyższego

wyciągnąć można ogólną zasadę, że formy wyrazowe występujące w osobie pierwszej i drugiej są oparte na formie występującej w osobie trzeciej. Zilustrujmy to rozumowanie ustalając kurpiowskie odpowiedniki ogólnopolskich *szedł*, *szedłem* i *szedłeś*.

Zaczynamy od tego, że ogólnopolska forma *szedł* zawiera *sz*, a więc ma do niej zastosowanie reguła mazurzenia (Reguła XXI). Oznacza to, że *sz* będzie realizowane po kurpiowsku jako *s*, czyli na tym etapie rozumowania ogólnopolskie *szedł* ma formę kurpiowską {*sedł*}, ale nie jest to forma ostateczna, gdyż nie wszystkie reguły i zasady zostały zastosowane. Wiemy, że czasownik *szedł* należy do tego samego typu gramatycznego co czasownik *mógł*, a więc końcowe *ł* nie jest wymawiane. Na tym etapie rozumowania {*sedł*} zostaje przekształcone w {*sed*}. Do {*sed*} ma teraz zastosowanie ubezdźwięcznianie końcowe (Reguła I), gdyż dźwięczna głoska *d* pojawiła się teraz (tzn. po usunięciu *ł*) na końcu wyrazu. Następuje ubezdźwięcznienie końcowego *d*, a więc forma {*sed*} zostaje przekształcona w {*set*}. Ponieważ nie ma żadnych reguł, które mogłyby się do {*set*} stosować, uznajemy, iż {*set*} jest formą ostateczną, czyli formą, która pojawia się w pisowni i w wymowie. Wynik tego rozumowania jest prawidłowy – rzeczywiście Kurpiowie mówią *set*. Te właśnie opisane przekształcenia formy ogólnopolskiej w formę kurpiowską można podsumować za pomocą schematu w następujący sposób:

(60) <i>forma ogólnopolska</i>	<i>szedł</i>
Reguła XXI (mazurzenie)	<i>sedł</i>
usunięcie końcowego <i>ł</i>	<i>sed</i>
Reguła I (ubezdźwięcznianie końcowe)	<i>set</i>
<i>forma kurpiowska</i>	<i>set</i>

Zastanówmy się teraz nad kurpiowskimi odpowiednikami *szedł* w osobie pierwszej i drugiej, czyli nad kurpiowskimi odpowiednikami ogólnopolskiego *szedłem* i *szedłeś*. Działa tu zasada, że formy pierwszej i drugiej osoby są tworzone biorąc za podstawę formę osoby trzeciej. W rozważanym przypadku jest to forma *set*. Do niej więc dodajemy końcówki pierwszej i drugiej osoby, czyli końcówki *ëm* oraz *eś*. Otrzymujemy w ten sposób wyrazy *setëm* oraz *seteś*. Jest to wynik prawidłowy – rzeczywiście Kurpiowie mówią *setëm* oraz *seteś* zamiast ogólnopolskiego *szedłem* oraz *szedłeś*.

§ 21. Uwagi końcowe

Przedstawione w niniejszej pracy reguły stanowią generalizacje językowe, które wynikły z analizy nagrań użytkowników dialektu kurpiowskiego. Są więc one oparte na autentycznym materiale. Generalizacji tych nie należy jednak rozumieć jako odnoszących się jedynie do przeanalizowanych danych językowych. Z natury swojej generalizacje, czyli reguły i zasady, rozciągają się na cały system funkcjonowania języka czy dialektu. Tak też jest w tym przypadku.

Przedstawione w niniejszej pracy reguły i zasady określają, jak należy traktować nie tylko wyrazy istniejące w kurpiowszczyźnie od wieków, lecz także wyrazy nowe, w szczególności zapożyczenia z języka ogólnopolskiego czy bezpośrednio z innych języków. Na przykład wyraz *oligarchiczny*, którego Kurpiowie nie używali będzie brzmiał po kurpiowsku *łolygarchycny*. Wszystkie uwidocznione w nim zmiany adaptacyjne, czyli przystosowawcze, są przewidziane przez reguły:

(61) adaptacja wyrazu *oligarchiczny*

- a. początkowe *o* przechodzi w *ł* zgodnie z Regułą XXIV o występowaniu protetycznego *ł* przed *o* znajdującym się na początku wyrazu;

- b. w połączeniu *li*, *i* jest po *l*, a więc zmienia się w *y* zgodnie z Regułą VII o pisowni *y* zamiast *i* po literach *l*, *k*, *g*, *ch*, *h*;
- c. w połączeniu *chi*, *i* jest po *ch*, a więc zmienia się w *y* zgodnie z Regułą VII o pisowni *y* zamiast *i* po literach *l*, *k*, *g*, *ch*, *h*;
- d. *cz* przechodzi w *c* zgodnie z Regułą XXI dotyczącą mazurzenia.

Zestawiając te zmiany razem otrzymujemy wyraz *tolygarchycny*. Opracowany tutaj system reguł przewiduje, że tylko taka pisownia i taka wymowa są poprawne w literackim dialekcie kurpiowskim.

Powyższa analiza prowadzi do szerszego wniosku – nie istnieje żaden wyraz, który nie miałby swej formy kurpiowskiej i nie jest tu istotne, czy dany wyraz był czy nie był znany Kurpiom od wieków. Literackiego dialektu kurpiowskiego nie da się zamknąć do przeszłości. Jest rzeczą naturalną, że będą toczyły się dyskusje dotyczące tych aspektów adaptacji nowych wyrazów, które nie są objęte systemem reguł. Na przykład można się zastanawiać, czy należy pisać i mówić *e* czy *é* w nowych wyrazach takich jak *laser*. Dyskusje tego typu toczą się na temat każdego języka. Nie mogą więc one omijać literackiego dialektu kurpiowskiego, tak jak nie omijają języka ogólnopolskiego. Literacki dialekt kurpiowski jest żywym systemem językowym, w którym wszystko da się napisać i powiedzieć, bez ograniczeń i bez obawy, iż używa się jakiegoś systemu niesprawnego czy ułomnego.

Część III: Przykłady tekstów

W tej części pracy podaję przykłady tekstów napisanych zgodnie z omówionymi zasadami literackiego dialektu kurpiowskiego. Pierwszy tekst to modlitwa *Ojcze nasz*, drugi to fragment Inwokacji *Pana Tadeusza*, trzeci tekst to fragment prozy – wstępu do książki Ks. Władysława Skierkowskiego *Puszcza Kurpiowska w pieśni* opublikowanej w Ostrołęce w 1997 roku przez Związek Kurpiów. Wstęp napisał Henryk Gadomski. Dwa ostatnie przykłady tekstów to wiersze autorstwa Tadeusza Greca, zapisane przez niego samego zgodnie z zaproponowanymi w niniejszym opracowaniu zasadami pisowni.

Tekst polski:

Ojcze nasz

Ojcze nasz, któryś jest w niebie

Święć się imię Twoje

Przyjdź Królestwo Twoje

Bądź wola Twoja

Jako w niebie tak i na ziemi

Chleba naszego powszedniego

Daj nam dzisiaj

I odpuść nam nasze winy

Jako my odpuszczamy

naszym winowajcom

I nie wódź nas na pokuszenie

Ale nas zbaw ode złego

Amen.

Tekst kurpiowski:

Łojce nas

Łojce nas, chtórnyś je w ńebże

Śwęc sě jině Twoje

Przydź Królestwo Twoje

Bądź wolą Twoja

Jeko w ńebże tak jĩ na źěńĩ

Chleba naségo powsednégo

Děj nóm dźĩsāj

Jĩ łodpuść nóm nase źĩny

Jeko jĩ my łodpuscómny

Nasěm źinowajcóm

Jĩ ńe wódź nas na pokusěńe

Łale nas zbaw łode złégo

Łaměń.

Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, fragment Inwokacji

Tekst polski

Litwo! Ojczyzno moja! Ty jesteś jak zdrowie;
Ile Cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
Kto Cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
Widzę i opisuję, bo tęsknię po Tobie.

Panno Święta, co Jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrej świecisz bramie! Ty, co gród zamkowy
Nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem!
Jak mnie, dziecko, do zdrowia powróciłaś cudem
(Gdy od płaczącej matki pod Twoją opiekę
Ofiarowany, martwą podniosłem powiekę
I zaraz mogłem pieszo do Twych świątyń progu
Iść za wrócone życie podziękować Bogu).
Tak nas powrócisz cudem na Ojczyzny łono.

Tymczasem przenoś moją duszę utęsknioną
Do tych pagórków leśnych, do tych łąk zielonych,
szeroko nad błękitnym Niemnem rozciągnionych;
Do tych pól malowanych zbożem rozmaitym,
Wyzłacanych pszenicą, posrebrzanych żytem;
Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała,
Gdzie panieńskim rumieńcem dzięcielina pała.

Tekst kurpiowski

Lytwo! Łojczyzno moja! Ty jesteś jek zdroże;
 Jile Ćë trzeba cëńéc, tën tylo šë dože
 Chto Ćë stracól. Džiš pšëkność Twó w całej łozdobże
 Židzë ji łopšisujë, bo tesknë po tobże.

Panno Śwëtã, co Jasnëj bróniis Cęstochowy
 Ji w Łostrëj šwećis Brańe! Ty, co gród zãmkowy
 Nowogródzky łochronãš z jëgo žernëm ludëm!
 Jek mñe, dzecko, do zdroža powróćełaš cudëm
 (Gdy łod płacącëj matky pod Twojój łopšekë
 Łośarowany, mãrtwó podnóšëm požekë
 Ji zarãž mókëm pšeso do Twëch šwãtyń progu
 Jiść za wrócone zyće podžëkować Bogu).
 Tak nas powróćis cudëm na Łojczyzny łono.

Tëmcasëm przenoś mojój dusë łutesknónó
 Do téch pagórków leśnéch, do téch łãk żelónéch
 Séroko nad błëknytnëm Němnëm rozčãgnónéch;
 Do téch pól malowanéch zbožëm rozmažitëm,
 Wyzłãcanéch psënicó, pošlébrzanéch zytëm;
 Gdže burštynowy šwërzop, gryka jek śnëg bžãłã
 Gdže pañënskëm ruñëncëm dżęcelyna pãłã.

Fragment wstępu napisanego przez Henryka Gadomskiego do książki Ks. Władysława Skierkowskiego *Puszcza Kurpiowska w pieśni* opublikowanej w Ostrołęce w 1997 roku przez Związek Kurpiów.

Tekst polski:

Ksiądz Władysław Skierkowski

(tysiąc osiemset osiemdziesiąt sześć – tysiąc dziewięćset czterdzieści jeden)

Urodził się dwunastego marca tysiąc osiemset osiemdziesiątego szóstego roku we wsi Głużek koło Mławy. Po ukończeniu szkoły ludowej uczył się muzyki u organisty Kwaśniewskiego w Mławie, a następnie w Płocku pod kierunkiem znanego muzyka, ks. Eugeniusza Gruberskiego. Wkrótce został organistą w kościele seminaryjnym w Płocku, przygotowując się jednocześnie do egzaminu z czterech lat gimnazjum. Po złożeniu egzaminu wstąpił do miejscowego Seminarium Duchownego. Uporem w przewycięzaniu przeszkód i wytrwałością w postępowaniu imponował swoim kolegom. Lubiany był także przez przełożonych za głęboką wrażliwość i uczciwość – mówiono o nim powszechnie – dusza artystyczna. Jak wspomina młodszy kolega Skierkowskiego, ks. Wacław Jezusek, późniejszy rektor Seminarium Duchownego w Płocku, „... nie rozstawał się ze swoimi upodobaniami muzycznymi, nie zerwał z muzyką, nie zagrzebał talentu, lecz w miarę zbliżania się do kapłaństwa marzył zawsze, by mógł posłyszeć rozspiewanych lub rozegranych (na fujarce) pastuszków, oglądać lud wiejski w jego dawnej krańszej szacie, słuchać szumu borów, lasów ...”.

Dwudziestego trzeciego czerwca tysiąc dziewięćset dwunastego roku przyjął święcenia kapłańskie i po trzymiesięcznym urlopie na wzmocnienia zdrowia, trzydziestego września tysiąc dziewięćset dwunastego roku objął pierwszą duszpasterską pracę na stanowisku wikariusza niedaleko od rodzinnych stron, to jest w Dzierzgowie (obecnie

województwo ciechanowskie). W Dzierzgowie pracował niespełna rok, gdyż już trzydziestego pierwszego lipca tysiąc dziewięćset trzynastego roku udał się na wikariat do Myszyńca – centrum Kurpiowskiej Puszczy Zielonej. Po latach tak wspomina owe spotkanie z Kurpiami, a właściwie z pieśnią kurpiowską:

„Radość moja granic nie miała, kiedy usłyszałem smutną, jak tylko może być smutna ta Puszcza Kurpiowska i rozciągała jak ciemne bory i lasy, a tak miłą i swojską i tak dziwnie ujmującą za serce melodię pieśni „Leć głosie po rosie ...” Mój Boże! Jakże Ci wdzięczny jestem, żeś mi przeznaczył placówkę w tak ciekawej okolicy”.

W Myszyńcu, w chwilach wolnych od zajęć duszpasterskich, zaczął spisywać melodie, coraz bardziej zachęcając się do pracy. Dopóki nie zdobył całkowitego zaufania parafian, szło mu to z trudem. Lepszemu poznaniu i wzajemnemu zaufaniu sprzyjały trudne chwile, jakie przyszło spędzać wikariuszowi razem z parafianami w czasie działań wojennych w tysiąc dziewięćset czternastym roku.

Po dwóch latach przeszedł na wikariat do Krasnosielca, a następnie po kolejnych dwóch latach do Różana (województwo ostrołęckie), dziewiątego grudnia tysiąc dziewięćset dwudziestego roku otrzymał samodzielną placówkę – został proboszczem w Ciachcinie, a od maja tysiąc dziewięćset dwudziestego piątego roku – w Imielnicy koło Płocka.

Gdy wybuchła wojna tysiąc dziewięćset trzydziestego dziewiątego roku Skierkowski miał pięćdziesiąt trzy lata, był w pełni sił, pochłonięty pracą nie tylko duszpasterską ale naukową i społeczną (budowa kościoła w Imielnicy). Jego poważny dorobek naukowy znany był Niemcom. Szóstego marca tysiąc dziewięćset czterdziestego pierwszego roku został aresztowany i osadzony w obozie koncentracyjnym w Działdowie. Obóz w Działdowie był największym obozem śmierci dla duchowieństwa diecezji płockiej. Straszliwe warunki i nieludzki stosunek hitlerowców do więźniów sprawiły, że w niedługim czasie, bo już

dwudziestego sierpnia tysiąc dziewięćset czterdziestego pierwszego roku, ksiądz Władysław Skierkowski zmarł.

Tekst kurpiowski:

Ksiądz Władysław Skierkowski²²

(tysąc łosëmset łosëmdziesiąty sósty – tysąc dzeżęcset štërdzesty psërsy)

Łurodzół së dwunástego marca tysąc łosëmset łosëmdziesiątego sóstego roku we wsi *Głużek* koło *Mławy*. Po łukóncënu szkoły ludowej łucół së muzyky łu łorgañisty *Kwaśniewskiego* w *Mławie*, ła następnë w *Płocku* pod kerunkëm znaného muzyka, kšëdza *Eugeniusza Gruberskiego*. Wkrótce zostął łorgañistó w košćele symynaryjnëm w *Płocku*, przygotowując së jednocešne do egzaniinu z štërech łat gymnazjum. Po zložënu egzaniinu wstąpsół do ñejscowého Symynarjum Duchowného. Łuporëm w przewycëżanu przeškód jï wytrwałosć w postëpowaniu jëmponował swojëm kolegóm. Lubżany bół takze przez przełozónëch za głëbokó wraźlywość jï łucćiwość – móžono ło ñëm powsechnë – dusa łartystycznã. Jek wspóñinã młodszy kolega *Skierkowskiego*, kšądz *Wacław Jezusek*, późñejszy rektor Symynarjum Duchowného w *Płocku*, „... ñe rozstawiał së ze swojëñi łupodobañi muzycznëñi, ñe zerwał z muzykó, ñe zagrzebał talëntu, lec w ñarë zblyżañã së do kapłaństwa marzół zawse, by mók posłysëc rozspšewanëch lub rozegranëch (na fujarce) pastusków, łoglądać lud żejsky w jëgo dãwnëj krašñëjsëj saće, słuchać sumu borów, lasów ...”.

Dwudzestého trzecého cërwcã tysąc dzeżęcset dwunástego roku przyjón śwęcëña kapłańske jï po trzyñëšëcnëm łurpłopse na wzmocñëne zdroža, trzydzestého wrzešña tysąc dzeżęcset dwunástego roku łobjón psërsó duspasterkó pracë na stanožisku žikarjusa ñedalëko

²² Nazwiska pisze się zawsze w pisowni oryginalnej. Jeśli chodzi o nazwy miejscowości, to nie ma tu sztywnej reguły – można używać albo pisowni oryginalnej albo adaptować pisownię zgodnie z regułami danego języka czy dialektu. W tym tekście zachowam nie tylko nazwiska lecz także nazwy miejscowości w pisowni oryginalnej, czyli w ich wersji ogólnopolskiej, co oznaczę kursywą.

Łod rodźinných strón, to je w *Dzierzgowie* (łobecne województwo óechanoske). W *Dzierzgowie* pracował nespełna rok, gdyz juz trzydzestého psérsého lypca tyśac dzeżęcet trzynástého roku łudął się na źikarjåt do Mysěncu – cěntum Kurpsoskéj Puscy Żelóněj. Po latach sóm tak wspóninå łowe spotkańe z Kurpsañi, ła własciže z psesńó kurpsoskó:

„Radość moja grańic niń nåła, kedy łusłysålēm smutnó, jek tylo moze być smutnå tå Pusca Kurpsoskå jĩ rozćagłå jek ćemne bory jĩ lasy, ła tak nińłó jĩ swojskó jĩ tak dźiwńe łujmujåcó za sęerce melodjě psesńi „Leć głose po rośe...”. Mój Boze! Jekze Ći wdęcny jestēm, ześ niń przeznaczól placówkě w tak ćekawěj łokolocy”.

W Mysěncu, w śilach wolných łod zåjęc duspastérských, zacón spśisywåć melodje, coråz bardźej zachęcåjåc się do těj pracy. Dopóky nie zdoból całkóžitęgo załufañå paraśjanów, sło mu to z trudēm. Lepsěmu poznańu jĩ wzajemněmu załufañu sprzyjały trudne śile, jeke przysło spęczać źikarjusožu razēm z paraśjanańi w caśe dźåłañ wojěnných w tyśac dzeżęcet śtėrnåstēm roku.

Po dwóch latach przeset na źikarjåt do *Krasnosielca*, ła nasepńe po kolejných dwóch latach do *Rózana* (województwo łostrolęcke), dzeżåtęgo grudńa tyśac dzeżęcset dwudzestého roku łotrzymål samodźelnó placówkě – zostål proboscēm w *Ciachcinie*, ła łod maja tyśac dzeżęcset dwudzestého psåtęgo roku – w *Imielnicy* kołó *Płocka*.

Gdy wybuchłå wojna tyśac dzeżęcset trzydzestého dzeżåtęgo roku *Skierkowski* nål psęcđzesåt trzy lata, ból w peńńi sęł, pochłónęty pracó nie tylo duspastérskó łale nałukowó jĩ społecnó (budowa koścoła w *Imielnicy*). Jęgo powazny dorobek nałukowy znany ból Nęcóm. Sóstęgo marca tyśac dzeżęcset śtėrdžestého psérsého roku łostål łareśtowany jĩ łosadzóny w łoboże kóncętracyjnēm w *Działdowie*. Łobóz w *Działdowie* ból najźeksēm łobozēm śńėrci dla duchożeństwa djecezji płockěj. Straślywe warunki jĩ neludzky stosunek hytlerowców do źęźńów språżęły, ze w nedługēm caśe, bo juz dwudzestého sęrzpńa tyśac dzeżęcset śtėrdžestého psérsého roku kśadz *Władysław Skierkowski* pomer.

Tadeusz Grec: *Pójdę na pole ...**Tekst polski*

Mojej Mamie

z domu Skowronek

Pójdę na pole

Pójdę na pole o wschodzie słońka,
 Zbierać na dłonie kropelki rosy;
 Słuchać porannej pieśni skowronka,
 I rozmodlone całować kłosa.

Refren: Radosną pieśnią rozbudzę pola,
 Sercem ogarnę stubarwne niwy;
 W promieniach słońca jest moja dola,
 Na swym zagonie będę szczęśliwy.

Wśród zbóż na miedzy klęknę w zachwycie,
 Za chleb dziękczynne zmówię pacierze;
 Może niktąca zorza w błękicie,
 Prosto do nieba stąd je zabierze.

Refren: Radosną pieśnią ...

W rozpromienionej cichej przestrzeni,
 Polna modlitwa chwałą rozkwita;
 Opatrzność Boża zieleń przemieni,

Aby dojrzewał chleb w kłosach żyta.

Refren: Radosną pieśnią ...

Z ożywczą rosą porannym trudem,
 Oczyszczę z chwastów zagon rodzinny;
 Który nadzieją karmi i chlebem,
 Uczy miłości do lat dziecinnych.

Refren: Radosną pieśnią ...

Tekst kurpiowski

Mojej Mamie
 z domu Skowronek

Pudë na pole ...

Pudë na pole ło wschodźe słónka,
 Zbżerać na dłónie kropelky rosy;
 Słuchać poranněj pśeśńi skowrónka,
 Ji rozmodlónie całować kłosy.

Refren: Radosnó pśeśńó rozbudźe pola,
 Sércëm łogárně stubarwne nîwy;
 W prónëńach słónca je moja dolã,
 Na swëm zãgónie będë scęślywy.

Śród zbóz na ńedzy klękně w záchwyće,
 Za chléb dżękcynne zmózě pácérze;
 Moze ńiknącå zorżå w błękyće,
 Prosto do ńeba stąd je zabżerze.

Refren: Radosnó pšeńńó ...

W rozpróněńóněj ćichej przestrzěńi,
 Pólnå modlytwa chwałó rozksítå;
 Łopatrznóć Bożå żelěń przeńěńi,
 Łaby dojrżewåł chléb w kłosach zyta.

Refren: Radosnó pšeńńó ...

Z łozywcó rosó, poranněm truděm,
 Łocyscě z chwastów zågón rodzinny;
 Chtórny nådzejó kårńi jĩ chleběm,
 Łucy ńiłosći łod låt dżecĩnněch.

Refren: Radosnó pšeńńó ...

Tadeusz Grec: *Tutaj pozostanę**Tekst polski*

„... z nich największa jest miłość”

(Paweł I Kor. 13.13.)

Tutaj pozostanę

Tutaj pozostanę
w mych rodzinnych stronach
pośród pól szumiących
rzewną Kurpiów pieśnią
gdzie piękni się latem
żyto na zagonach
i dojrzewa chlebem
karmiącym Miłością.

Tu będę wędrował
z gruszami po miedzach
pozdrowiał dziewczyny
przez pola idące
gdy niosą żniwiarzom
białą radość w dzbanach
w koszykach nadzieję
ozłocona słońcem.

Brzegami Omulwi

będę chodził z rana
 zielonej muzyki łąk
 słuchał z rozkoszą
 gdzie stubarwne kwiatki
 pośród traw rozsiane
 na kurpiowską nutę
 śpiewają niebiosom.

Tekst kurpiowski

„... z nich największa jest miłość”

(Paweł I Kor. 13.13.)

Tutaj pozostónë

Tutaj pozostónë
 w méch rodzinných strónach
 pośród pól suńacéch
 rzewnó Kurpsów pšeśńó
 gdze pšekńi šë latëm
 zyto na zągónach
 jï dojrzewã chlebëm
 kãrñacëm niłóscó.

Tu będë wëdrowãł
 z grusańi po nédzach
 pozdrãżãł dzewcyny

przez pola jřdące
gdy ńosó zńiżãrzóm
bżãłó radość w dzbanach
w kořikach nãdzejë
łozłocónó słóncëm.

Brzegańi Łómólzi
bęďë chodźól z rana
żelónëj muzyky łãk
słuchãł z rozkosó
gdźe stubarwne křãtky
pořród trãw rozřane
na kurpřoskó nutë
řpřëwajó ńëbzosóm.

Część IV: Lista reguł literackiego dialektu kurpiowskiego

Reguła I: ubezdźwięcznianie końcowe

Spółgłoski dźwięczne²³ są zastępowane przez bezdźwięczne na końcu wyrazu, czyli

b, w, d, z, dz, rz, ź, dź, g → p, f, t, s, c, sz, ś, ć, k.

Reguła II: wymowa litery *u*

Literę *u* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jak literę *u* w pisowni ogólnopolskiej.

Reguła III: wymowa litery *e*

Literę *e* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jak literę *e* w pisowni ogólnopolskiej.

Reguła IV: wymowa litery *ĩ*

Literę *ĩ* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *i* a kurpiowskim *y*.

Reguła V: występowanie litery *ĩ*

Literę *ĩ* pisze się po literach *ś, ź, ć, dź, ń* oraz *j*.

Reguła VI: wymowa litery *y*

Literę *y* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *y* a *i*.

Reguła VII: pisownia litery *y*

W kurpiowskim pisze się *y* zamiast ogólnopolskiego *i* po literach *l, k, g, ch, h*.

²³ Reguła ta nie dotyczy spółgłosek nosowych *m, n, ń* oraz spółgłosek *r* i *l*, czyli w wyrazie *dom* spółgłoska *m* pozostaje dźwięczna.

Reguła VIII: wymowa litery *a*

Literę *a* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako przednie *a*.

Reguła IX: wymowa litery *ǎ*

Literę *ǎ* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako tylne *a*.

Reguła X: wymowa *ó*

Literę *ó* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *o* a *u*.

Reguła XI: pisownia *ó* przed spółgłoskami nosowymi

Przed *m*, *n* oraz *ń* zamiast ogólnopolskiego *o* zawsze występuje *ó*.

Reguła XII: wymowa litery *é*

Literę *é* w pisowni kurpiowskiej wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolskim *e* a *i*.

Reguła XIII: wymowa litery *ë*

Literę *ë* wymawia się jako głoskę pośrednią pomiędzy ogólnopolską głoską *y* a głoską *a*.

Reguła XIV: występowanie litery *ë*

Literę *ë* pisze się zamiast ogólnopolskiego *e* jeżeli znajduje się ono przed *m*, *n* lub *ń*.

Reguła XV: wymowa liter *ę* i *a*

Litery *ę* i *a* wymawia się jako nosowe *ɛ̃* w przypadku *ę* i jako nosowe *ɔ̃* w przypadku *a*.

Reguła XVI: pisownia *ę* i *a* na końcu wyrazu

Na końcu wyrazu zamiast ogólnopolskiego *ę* piszemy *ɛ̃* a zamiast *a* – piszemy *ɔ̃*.

Reguła XVII: pisownia spółgłosek miękkich

Głoski miękkie *ś, ź, ć, dź, ń* zapisywane są zawsze jako *ś, ź, ć, dź, ń* niezależnie od kontekstu, w którym występują.

Reguła XVIII: kurpiowskie odpowiedniki miękkich wargowych

język ogólnopolski *dialekt kurpiowski*

<i>p'</i> ²⁴	<i>pś</i>
<i>b'</i>	<i>bź</i>
<i>f'</i>	<i>ś</i>
<i>w'</i>	<i>ź</i>
<i>m'</i>	<i>ń</i>

Reguła XIX: miękkie wargowe w języku ogólnopolskim

Spółgłoski wargowe *p, b, f, w, m* są miękkie jeżeli po nich znajduje się litera *i*.

Reguła XX: twarde *k, g, ch*

Po *k, g, ch* (lub *h*) zamiast *i* albo *ĩ* zawsze pisze się i wymawia *y*.

²⁴ Jak już wcześniej wspomniałem, apostrof ' oznacza miękkość.

Reguła XXI: mazurzenie

Ogólnopolskie *cz*, *dż* są zastępowane w kurpiowskim przez *c*, *dz*, natomiast *sz*, *ż* są zastępowane najczęściej przez *s*, *z* a rzadziej przez *ś*, *ź*.

Reguła XXII: pisownia i wymowa *rz*

W dialekcie kurpiowskim pisze się i wymawia *rz* tak jak w języku ogólnopolskim.

Reguła XXIII: pisownia głoski *j*

Jedynym prawidłowym zapisem głoski *j* jest litera *j*.

Reguła XXIV: pisownia głosek protetycznych

W dialekcie kurpiowskim wyrazy ogólnopolskie zaczynające się od *i* poprzedza się literą *j* a wyrazy zaczynające się od *u*, *o*, *a* poprzedza się literą *ł*.

Reguła XXV: ubezdźwięcznianie w czasie przeszłym

W kurpiowskich odpowiednikach ogólnopolskich czasowników typu *mógł*, *mogłem*, *mogłeś* piszemy literę oznaczającą spółgłoskę bezdźwięczną, a więc *mók*, *mókëm*, *mókeś*.

Bibliografia

- Breza, Edward i Jerzy Treder (1981) *Gramatyka kaszubska*. Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.
- Ceberek, Stanisław (2003) *Słownik gwary kurpiowskiej*. Ostrołęka: Polska Oficyna Wydawnicza.
- Dejna, Karol (1973) *Dialekty polskie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Długosz–Kurczabowa, Krystyna i Stanisław Dubisz (2006) *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Friedrich, Henryk (1955) *Fonetyka i fonologia gwary kurpiowskiej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Klemensiewicz, Zenon (1974) *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ramułt, Stefan (1893) *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska. Wydanie drugie tego słownika opracował Jerzy Treder (2003). Gdańsk: Oficyna Czac.
- Rubach, Jerzy (2008) "Palatal Nasal Decomposition in Slovene, Upper Sorbian and Polish". *Journal of Linguistics* 44. 169-204.
- Rospond, Stanisław (1973) *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Šewc, Hinc (1968) *Gramatika hornjoserbskeje řeče*. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina.
- Taszycki, Witold (1948) *Dawność tzw. mazurzenia*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe.